

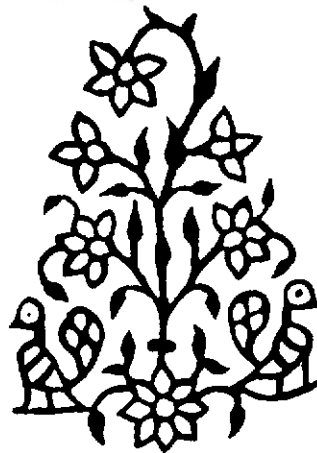
مقاله

پارسی نویسن پرکاری از عصر صفویه و شناسایی نسخه‌های خطی آثار تفسیری، روایی و کلامی او

دوران شکوفايي

علی فرزند حسن زواری که بعدها به دلیل کسب فضل و فضایل به ملا ابی الحسن، مولانا علی زواری، ملا حافظ زواری و فخرالدین علی بن حسن معروف شد و در زمره دانشوران عصر صفوی و از پرکارترین مشاهیر عصر خویش در عرصه تألیف و ترجمه به شمار آمد، تحصیلات مقدماتی را در مکتب خانه‌های زواره (زادگاهش) در ربع آخر قرن نهم هجری سپری کرد. در همین دوران به محضر غیاث‌الدین جمشید گازر، مفسری پر تلاش راه یافت که به دلیل دفاع و پاسبانی از مکتب تشیع و حمایت از حریم معنوی خاندان عصمت و طهارت و نشر دانش ائمه (ع) قبل از روی کار آمدن صفویان به شدت در محاق اختناق و فشار به سر می‌برده و مخالفان و معاندان تنگناهایی را برایش فراهم می‌کردند. این مفسر گمنام اما عالی‌قدر، به دلیل آن که قادر نبود به صورت علنی در ترویج و نشر معارف قرآنی و روایی اهتمام ورزد، در تلاش بود تا در حالتی از تقیه و اختفا، از طریق تشکیل جلساتی، حقایق، مکارم و فضائل اهل بیت (ع) و مذهب تشیع را برای شاگردانش بازگوید. علی فرزند حسن زواره‌ای محضر این قاری قرآن و مفسر وارسته را درک کرد و از برجسته‌ترین شاگردان وی به شمار آمد و بر آن شده پس از تقریر اندیشه‌های استاد خویش در مقوله‌های قرآن و حدیث، با مساعد شدن شرایط و رفع موانع، این اندوخته‌های گران‌سنگ را در اختیار فارسی‌زبانان مشتاق معارف اهل

○ غلامرضا گلی زواره

ملاحسین کاشفی را شرح کرد و در آن احادیث و اخبار اهل بیت را گنجانید و آن را منهج الصادقین نامید.^{۱۸} او در این تفسیر پنج جلدی از استاد خویش بهره برده و در مواردی از تفسیر مجمع البیان مستفیض است.^{۱۹} چارلز امبروز استوری (متوفی ۱۸۸۸ م) که نسخه‌های خطی تفاسیر ملافتح‌الله کاشانی را در ایران و برخی از کشورهای اسلامی دیده و شناسایی کرده است، می‌نویسد فتح‌الله کاشانی شاگرد زوارهای بود و در همان رشته ادبی راه استاد خویش را پیش گرفت و دست کم کتابی به دستور شاه طهماسب صفوی ترجمه کرد.^{۲۰}

مؤلفی بر تلاش با کثرت تألیفات

تقریباً غالب شرح حال نگارانی که به زندگی این عالم اشاره کرده‌اند. علی بن حسن را به وثاقت در روایت، گستردگی دانش، جامعیت در اطلاعات و کثرت تألیفات ستوده‌اند و از او به عنوان فاضلی زاهد، عارفی متقی، مفسر فقیه و محدثی ادیب یاد کرده‌اند.^{۲۱}

نخستین کسی که شرح حال و آثار علی بن حسن زواری را به رشته نگارش درآورد میرزا عبدالله افندی اصفهانی (۱۱۳۰-۱۰۶۷ ق) است. او ضمن معرفی وی به عنوان مفسر، فقیه و محدث نوشته است آثار زیادی دارد که حد اکثر آن‌ها پسندیده است و من آن‌ها را دیده‌ام. سپس فهرست‌وار و در یک معرفی اجمالی تألیفات او را برمی‌شمارد.^{۲۲}

سیدمحسن امین ضمن آن که ذیل شیخ علی بن حسن زواری او را دانشمندی اهل فضل و مفسری که شاگرد محقق کرکی و استاد ملافتح‌الله کاشانی دانسته، دوازده اثرش را نام برده است.^{۲۳}

مرحوم حاج شیخ عباس قمی در آثار رجالی خود از این مفسر به عنوان شیخی اهل علم، تفسیرنویس فاضل و از دانشوران امامیه ذکری به میان آورده و به معرفی پاره‌ای از آثارش پرداخته است.^{۲۴}

صاحب روضات الجنات علی بن حسن زواری را از بزرگترین شاگردان سیدغیاث‌الدین جمشید زواری و شیخ علی بن عبدالعالی کرکی معرفی کرده و افزوده است که وی در تصانیف خود به عرفان و تصوف تمایل دارد و از سیدامیر عبدالوهاب فرزند علی الحسینی الاسترآبادی روایت دارد و این نکته از کتاب لوامع او و نوشته‌های شاگردش ملافتح‌الله کاشانی در تفسیر منهج الصادقین آشکار می‌شود. وی می‌افزاید علی بن حسن تألیفات متعدد و آموزنده‌ای دارد که مشهورترین آن‌ها تفسیری است به زبان فارسی معروف به تفسیر الزواری و مسمی ترجمه الخواص که آن را پس از ملاحسین کاشفی صاحب جواهر التفسیر و غیره تألیف نموده و احادیث متعددی از معصومین در آن درج کرده است؛ خوانساری نیز اکثر آثار این مفسر را با توضیحی مختصر از نظر خوانندگان گذرانیده است.^{۲۵}

میرزا محمدعلی مدرس تبریزی ذیل شیخ علی بن حسن ضمن آن که او را از عالمان شیعه در قرن دهم هجری معرفی می‌کند شانزده اثر وی را به عنوان تألیفات سودمندش فهرست می‌کند.^{۲۶}

از برخی آثار و نوشته‌های فخرالدین زواری برمی‌آید که وی در شهر هرات نیز مدتی نزد محقق کرکی به آموختن حدیث و فقه اشتغال داشته است. او در این شهر کتاب اربعین شهید اول را نزد استادش خواند و در ششم جمادی الاول ۹۳۹ از وی اجازه روایت گرفت. در این اجازه روایی، محقق ثانی مقامات و مدارج علمی شاگرد برجسته‌اش را ستوده و او را فردی شایسته برای ترویج و گسترش فرهنگ اهل بیت (ع) معرفی کرده است. این کتاب را بعدها علی بن حسن (ع) به فارسی برگرداند.^{۲۷}

مفسر زوارهای به برکت آشنایی و ارتباط بسیار نزدیک با محقق ثانی، با تشکیلات حکومت صفوی مناسباتی برقرار کرد و از این رهگذر در نهضت علمی و فرهنگی این عصر و معرفی آثار شیعی به جامعه اهتمامی با اهمیت از خود بروز داد. اقتدار سیاسی و نفوذ اجتماعی محقق کرکی در حدی بود که حاکم و فرمانروای صفوی از وی دستور می‌گرفت و در فرمانی که شاه طهماسب به سال ۹۳۹ ق صادر کرد به همه دستور داد از احکام این فرزانه شیعی پیروی کنند و به برکناری‌ها و گماردن‌های او گردن نهند^{۲۸} و این ویژگی برای شاگرد مشهور او یعنی علی بن حسن زواری فرصت بسیار طلایی و ارزنده‌ای بود تا به پشتوانه آن و در شرایط پیش آمده برحسب ضرورت‌های اجتماعی و فرهنگی به تبلیغ، تصنیف، ترجمه و نشر و آموزش معارف اهل بیت (ع) بپردازد و به انگیزه خدمت به تشیع و حفظ میراث فرهنگی و نشر آثار مکتوب، به دستگاه سیاسی نزدیک شود. وی به تقاضای شاه طهماسب آثاری را ترجمه کرد یا منابعی را تلخیص نمود و احياناً آثاری را به نام وی تألیف کرد و نامش را در آغاز نوشته‌های خود آورد.^{۲۹}

از کتاب لوامع الانوار علی بن حسن زواری چنین بر می‌آید که وی از سید عبدالوهاب حسینی فرزند علی حسینی استرآبادی روایت دارد و از محضر وی استفاده کرده است. میرزا عبدالله افندی هم می‌نویسد: «ملا علی بن حسن زواری، مفسر معروف، از وی روایت می‌کرده و خود او هم از گروهی از اعلام روایت داشته است.»^{۳۰}

سیدامیر عبدالوهاب فاضلی عالم و صاحب قدر و منزلت و از دانشورانی است که اوایل دولت صفوی و قبل از آن را درک کرده است. او از جمله بزرگان سادات جرجان (گرجان) بود و مدتی طولانی به منصب قضا و احتساب منصوب شد و در حل قضایای اجتماعی و انتظام امور مردم کوشا بود.^{۳۱} تراجم‌نویسان او را محقق ماهر در علوم معقول و منقول، فخر تشیع و مروج شریعت دانسته‌اند و آثار او را در کلام، فلسفه و مباحث ادبی معرفی کرده‌اند.^{۳۲}

از شاگردانی که در مکتب علی بن حسن زواری تربیت شده‌اند اطلاع نداریم. تنها در منابع رجال و تاریخی این نکته ذکر شده که در حوزه درسی او که در اصفهان و کاشان تشکیل گردید ملافتح‌الله کاشانی مفسر و محدث شیعی پرورش یافت.^{۳۳} ملافتح‌الله، در اقتفا به استاد خویش آثاری را در تفسیر، حدیث و کلام پدیدآورد که همه سودمند و با ارزش‌اند.^{۳۴} گفته‌اند وی به توصیه استادش علی بن حسن تفسیر مواهب علیه

ولیک را از آن عالم با علی بن ابی طالب
 الخیر الثقیال کامل الخیر المبرج و الخیر المومنین
 الحسن بن علی و دانشمند الفاضل الطبری سکنه
 الله قالی بی جانه کانی تا ایضا فرموده در
 اخلاق اشتهار تمام صد در و نفاق مشتمل بر
 اقوال صریحه و مقول صوحه سید امام و افه کرام
 علیهم الصلوة والسلام بروحی که بسی ذوابیکه
 دینه رو نویسه و اخر و نه در و مند رجست و بلا
 شک عامل آن در دنیا حیدست و در آخرت بعد
 و محنت عرم و باها لید اعتباری الله الباری
 علی بن الحسن از زواری غنی عنها با وجود کثر
 عزم مصدق ترجمه آن شد که انعام با مقبول
 الکریم ابتدا که انعام بدو این کیزند ازین
 تا زمان حضرت امام علیه السلام صلوات الله
 علیهم اجمعین اکنون شروع میکند و مقصود بیون
 ملک عبود ابتدا یکم بنام خدای بخشاینده
 وجود و روزی رساندن بخیر خود آرزو کانا
 بندگات و در آرزوین بهشت خود بسیار و سنا بر
 و مومودی با کبیک است در ذات و بیغنا
 در صفات آن بی بازی که زاد و زاین نشد
 مثل عبود و نیست روزمانا تدبیه انزین و نه
 از اولاد و سینه و سلام بر محمد کسینه هرگز
 و رسول استندین حضرت خالتکوناد

شیخ آقا بزرگ تهرانی نوشته است: علی الزواری یا ابوالحسن زواری همان مفسر مشهوری است که در مطالب تفسیری از دانش استاد خود غیاث‌الدین جمشید استفاده کرده و در نقل روایت از امیر عبدالوهاب استرآبادی اخباری نقل کرده است.^{۲۸}

ملک الشعراى بهار به رواج ساده‌نویسی، به خصوص در کتب مربوط به نشر تشیع به تاریخ و کتب علمی و رواج فراوان آن در عهد صفویه اشاره دارد و پس از معرفی قاضی نورالله شوشتری و شیوه نگارش او در کتاب مجالس المؤمنین یادآور شده است: «علی بن حسن زواری یکی از نویسندگان بزرگ و نامی عهد صفویه است که با وجود ساده‌نویسی و روانی، (نثرش) خالی از استحکام و قدرت نیست. مهمترین آثار او تفسیر بزرگی است به زبان فارسی که بعد از تفاسیر معروف فارسی از قبیل تفسیر طبری، تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر سیدگازر و جواهرالتفسیر مولی حسین کاشفی نامزد و مشهور می‌باشد.»^{۲۹} سعید نفیسی او را چنین معرفی کرده است: از دانشمندان نامی زمان شاه طهماسب اول و یکی از نخستین کسانی است که در طریق شیعه کتاب‌هایی به زبان فارسی تألیف کرده و یکی از پرکارترین دانشمندان زمان خود به شمار می‌رود. سپس به ذکر آثارش می‌پردازد.^{۳۰}

استاد سیدمحمد محیط طباطبایی، در برخی نوشته‌ها و خطابه‌های خود از این مفسر و محدث نکونام و با همت، سخن گفته و تلاش‌های او را در خصوص تألیف و ترجمه کتب حدیث، تاریخ اسلام و کلام، نشانه‌ای از نقش زواره در رشد تشیع دانسته است. این محقق پرآوازه نقش علی بن حسن را در ترجمه منابع روایی، اعتقادی و تاریخی شیعه برای استفاده عموم مردمان شیعه مورد توجه قرار داده و خاطر نشان کرده است محدث زواره‌ای در این راستا وظیفه خود را با درک مقتضیات زمان به شایستگی و خوبی انجام داد.^{۳۱} محیط طباطبایی طی بیاناتی متذکر شده است که وقتی صفویه درصدد برآمدند استقلال مادی، معنوی و مذهبی ایران را تجدید نمایند و در این عصر موضوع استقلال زبان هم به خصوص در امور دینی مورد توجه قرار گرفت، در عهد حکومت شاه طهماسب غالب آثار مذهبی به فارسی ترجمه شد در آن عصر، یک همشهری قدیمی داشته‌ام که غالب کتاب‌های معتبر دینی را از زبان عربی به فارسی برگردانید. او علی بن حسن زواری شاگرد غیاث‌الدین جمشید مفسر زواره‌ای و استاد ملا فتح الله کاشانی بوده است. زواره‌ای قرآن، نهج البلاغه و سایر متون مذهبی را جهت مزید اطلاع و رفع احتیاج مردم به فارسی رایج آن دوره ترجمه کرد.^{۳۲}

دکتر ذبیح‌الله صفا یادآور می‌شود در دوره صفویه مؤلفات دینی و علمی متعددی به زبان فارسی فراهم آمد. وی در صدر این آثار، نوشته‌های فخرالدین علی بن حسن زواری را معرفی می‌کند.^{۳۳} دکتر صفا ذیل پارسی‌نویسان عصر صفوی می‌نویسد: ابوالحسن علی بن حسن زواری از عالمان بزرگ سده دهم هجری در تفسیر، حدیث، فقه و ادب است که در تألیف و ترجمه کتاب‌های دینی به زبان فارسی سهم

عمده‌ای دارد. وی از عالمان عهد شاه اسماعیل صفوی و پسرش شاه طهماسب و از شاگردان محقق کرکی است. تاریخ وفاتش را اسماعیل پاشا بغدادی در کتاب ایضاح المکنون ذیل «ترجمه الخواص» در حدود سال ۹۶۰ ق و در هدیه‌العرفین ذیل زواری بعد از سال ۹۶۰ ق نوشته شده است. ذبیح‌الله صفا آثار این مفسر را فهرست می‌کند و می‌افزاید: به این ترتیب ملاحظه می‌شود که زواری یکی از عالمان دینی فارسی‌نویسی پرکار در اوائل عهد صفوی بوده است.^{۳۴}

دکتر محمدرضا جلالی نائینی، دکتر محمد شفیع استاد دانشگاه شیراز و دکتر سیدحسن سادات ناصری، علی بن حسن زواری را از مفسران و دانشوران قرن دهم و معاصر شاه طهماسب که ملافتح‌الله

خلافه و معدلته الی یوم
والاخرة المعصومین ص

انام کتاب لرابع الاثرانی معرفه اسم الاطلسار علیه
الله الملك الغفار ابن قطع ثبت انما در که بر صراط مستقیم
است درست استاد در زمان شاه غازی
بودی در بن رسته للعالمین موهوبه من التزم است این
لطف خدا طهر حسن شاه بن شاه بنده پرورد خدای
خداوند کریم بر طریق مستقیم این سخن چون انام یا نعت
و ن صراط مستقیم اند صراط او تو هم بناب آن هر که
چون باب جنت گفت مؤمنان برای نماز و روزه بجا آید
ان صراط مستقیم چون در اول فقره کلام معجز نطق
بر التوسلین صلوات الله علیه وقوع یافت بر زمین
هر که دعا دادندش از اجابتش محروم شدند
سپس ای نبی ختم بعالمی دولت و جنت و نطق
شاه در بن شاه ملاک سپاه بی نماز است
در اجابت مفرو ن کرده اللهم انصر سلطان
ابن المبین علی الاعباد الطاغیة الذین
لغافرة الناسة بالعتیم والقرآن انما

گروهی از دانشمندان، که علی بن حسن زواری در بین آنان فعال تر است، با شجاعتی خاص و احساس مسئولیتی خطیر این شیوه را فرو نهادند و با ایثار و فداکاری خاصی از حرمت و احتشام علمی خود صرف نظر کردند و این نکته را مطرح ساختند که مؤمنان فارسی زبان که علاقه دارند مبانی اعتقادی مذهب خود را بدانند و در زندگی و شیوه‌های رفتاری خویش به کار ببرند چگونه باید برمفاهیم دینی آگاهی یابند؟ و بدین گونه با حفظ قداست زبان عربی که در واقع زبان قرآن و حدیث است در ارائه مطالب دینی از قالب‌های شیوا و شیرین فارسی زبانان استفاده کرده و در نهضتی فرهنگی که برکات بسیار خوبی داشت حضور یافتند.

علی بن حسن زواری در ترجمه‌ها و نگاه‌ها خود، مخاطبان خویش را مردمی شیعه می‌داند که نسبت به مباحث دینی یا نا آشنا هستند یا در این خصوص اطلاعات اندکی دارند. به همین دلیل با وجود برخورداری از توانایی‌های علمی و مهارت در عرصه‌های کلامی و روایی می‌کوشد از آوردن اصطلاحات خاص علمی و تعابیر تخصصی پرهیز کند و به مباحث استدلالی و موضوعات محتاج به براهین و دلایل خریدرسند در حد ضرورت اشاره کند.

او با اعتقاد به این مهم که ارائه محصولات علمای سلف در عرصه‌های دینی و نیز برگرداندن منابع روایی و کلامی به زبان فارسی از بهترین روش‌های آگاه ساختن شیعیان است. آثاری در قرآن، حدیث، کلام، اخلاق، تاریخ، دعا و زیارت ترجمه کرد و از این رهگنر به نیازهای فرهنگی و اعتقادی عصری که در آن می‌زیست پاسخ گفت و خلأ موجود در این زمینه‌ها را، در حد توان برطرف ساخت.

ادوارد براون می‌نویسد: ارمغان علمای شیعه در دوران صفویه همان ترویج آیین تشیع و تعمیم اخبار و احادیث در زبان رایج مردم بود. آن‌ها می‌دانستند که برای دست یافتن به مردم باید از زبان آنان بهره گرفت و ساده‌نویسی کرد چرا که به همین جهت پاداش خود را در استقبال همه مردم از تشیعی که در رواج آن کوشیده بودند، گرفتند. براون اضافه می‌کند: سبک این کتاب‌ها معمولاً بسیار ساده و روان و عاری از تکلف است اما عموماً از ساختمان دستوری و اصطلاحات منابع عربی پیروی کرده‌اند و در سراسر آثار این عصر تأثیرپذیری مذکور قابل مشاهده است.^{۳۳}

دکتر ذبیح‌الله صفا نیز نوشته است: این نوع نثر بیش از همه میان عالمان مذهبی متداول بود و چون عهد صفوی دوره تلویین دانش‌های شرعی شیعیان است این گونه نوشته‌های ترجمه‌مانند را بیشتر و تقریباً به حد انحصار در اثر عالمان مذهبی ملاحظه می‌کنیم. در این دسته از نوشته‌ها یا ترجمه‌هایی که از متن‌های عربی شده ترکیب جمله‌ها و جای فعل و فاعل و مفعول و متعلقات آن‌ها به صورتی است که در زبان ادبی عربی و در نثر آن مشهود است.^{۳۴} دکتر صفا در ادامه این بررسی و اظهار نظر درباره سبک ادبی ترجمه‌های متون دینی از سوی دانشمندان عصر صفویه در بین آثار مذهبی که در این دوران به نگارش درآمده یا ترجمه شده نوشته‌های علی بن حسن زواری را قابل ذکر دانسته و به معرفی

کاشانی از طریق او، از شیخ علی بن عبدالعالی کرکی روایت نقل کرده، معرفی کرده‌اند.^{۳۵}

استاد محمدتقی دانش پژوه ضمن معرفی نسخه‌های خطی از آثار این دانشمند، او را پارسی‌نویسی معرفی کرده که در شمار مفسرانی چون ابوالفتوح رازی به شمار می‌آید.^{۳۶}

علی بن حسن زواری در موقعیتی یا به عرصه تألیف و ترجمه نهاد که نوشتن به زبان عربی نشانه توانایی علمی مؤلف به شمار می‌رفت همچنان که همواره در تمامی حوزه‌های علمی این گونه بود و فارسی‌نگاری برای دانشوران نه تنها نقطه قوت به شمار نمی‌رفت بلکه نشانی از کم دانشی بود. به علاوه در مقولات دینی روی آوردن به این تلاش، دشوارتر به نظر می‌رسید زیرا قرآن یگانه مأخذ و منبع جاویدان و مورد قبول تمامی مذاهب و فرق اسلامی به زبان عربی است و نیز سخنان حضرت رسول اکرم (ص) و ائمه هدی (ع) برای مخاطبان عرب زبان بیان گردیده است و عالمان مایل بودند به منظور رشد و گسترش فرهنگ اسلامی یا عربی‌نویسی خود امکان استفاده شمار بیشتری از مسلمانان را فراهم آورند و موقعیت علمی خویش را نیز اعتبار ببخشند. در این میان

آن راه یافته است به همین دلیل به تصحیح تفسیر ترجمه الخواص همت گماشت و مطالب و مضامین آن را منقح نمود.^{۲۲}

نسخه‌های مخطوط متعددی از این اثر ارزشمند در کتابخانه‌های هندوستان، لبنان، عراق، ترکیه و ایران نگهداری می‌شود که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌گردد.

در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نسخه‌های ذیل موجود است:

شماره ۱۲۲۰: نستعلیق به خط محمدمبین مازندرانی در سال ۱۰۲۰ ق. اول آن ناقص؛ شماره ۱۲۱۷: نستعلیق، بی‌تاریخ، نام استنساخ‌کننده نامشخص؛ شماره ۱۲۱۹: نسخ، بی‌تاریخ، تاریخ استنساخ نامشخص؛ شماره ۱۴۶۰: ترکیبی از نستعلیق و نسخ، تاریخ و نام محرر نامشخص، آخر آن ناقص؛ شماره ۱۵۱۷۲: به خط نستعلیق، از سوره بقره تا سوره کهف؛ شماره ۱۲۲۰۹: نستعلیق، ۲۵ سطری، سال ۱۰۲۰ ق تا آخر سوره کهف، نادرشاه افشار آن را در ۱۱۴۵ ق وقف کرده است.^{۲۳}

مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای هزار و پانصد نسخه خطی به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا نموده‌اند که از میان آنها پنج نسخه مربوط به تفسیر ترجمه الخواص می‌باشد:

شماره ۷: رحلی، نیمه اول قرآن، تحریر در سال ۱۰۶۹ ق؛ شماره ۱۰: رحلی، نیمه اول قرآن، تحریر قرن دهم هجری؛ شماره ۱۴: رحلی، نیمه دوم قرآن، تحریر سده دوازدهم و سیزدهم؛ شماره ۷۱: رحلی، نیمه دوم قرآن تحریر قرون دوازدهم و سیزدهم؛ شماره ۸۹۵: وزیر، از آغاز قرآن تا سوره توبه، تحریر سده دهم و یازدهم.^{۲۴}

در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی این نسخه‌ها مضبوط است:

شماره ۲۴۵۸: نسخ، به خط علی‌اکبر بن حاج علی صفی شیبستری، ۲۰ ذیقعدة ۱۰۸۰، ۳۴۳ برگ، ۲۹ سطر.^{۲۵} شامل نیمه اول کتاب تا پایان سوره کهف؛ شماره ۲۷۱۴: نسخ، تحریر شده در ۱۰۹۳ ق، ۳۶۴ برگ، ۲۵ سطر، از سوره فاتحه تا سوره کهف؛ شماره ۴۳۳۵: نسخ، به خط محمدمبین بن جلال‌الدین ترابی حسینی در ۱۰۴۶ ق، ۳۵۴ برگ، ۲۷ سطر، از آغاز قرآن تا پایان سوره کهف؛ شماره ۶۲۲۱: نستعلیق، ۵۵۶ برگ، ۲۱ سطر، جلد تیماج قهوه‌ای؛ شماره ۶۷۴۷: نستعلیق از قرن یازدهم اما آیه‌ها با خط نسخ معرب شده و با شنگرف نشانی دارد، ۲۹۱ برگ، ۲۹ سطر، شامل نیمه اول تفسیر ترجمه الخواص.^{۲۶}

نسخه‌های مخطوط و مضبوط در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران:

شماره ۱۱۹ / ف: به خط نسخ و نستعلیق، احتمالاً قرن دوازدهم هجری، سرفصل‌ها با مرکب قرمز مشخص گردیده و نیز بالای عبارات عربی با مرکب قرمز خط کشیده شده است؛ ۴۰۰ برگ، از تفسیر سوره فاتحه تا آخر سوره اسری، شماره اصلی کتاب ۱۸۳۴۷۷۹ رس؛ شماره ۱۰۶۲ / ف: نستعلیق، احتمالاً ۱۰۸۶ ق، محرر حسین بن نعمت‌الله

ترجمه المناقب او که فارسی شده کتاب کشف الغمّه مرحوم اربلی است پرداخته است.^{۲۷}

اگرچه علی بن حسن زواری غالباً به ترجمه آزاد می‌پرداخت ولی در نقل موضوع به زبان فارسی دقیقاً به متن موردنظر وفادار بود و اگر موضوعاتی افزون بر مأخذ موردترجمه وارد ترجمه می‌کرد با تعبیری چون: «مترجم می‌گوید» یا «ناقل می‌گوید» افزوده‌های خود را از متن اثر تفکیک می‌کرد. همچنین به دلیل رعایت اختصار و با حذف مطالب تکراری در مواردی متن اصلی را کوتاه‌تر می‌کرد.^{۲۸} ذیلاً به معرفی تألیفات و ترجمه‌های این محدث و مفسر با همت می‌پردازیم:

مشهورترین اثر ابوالحسن زواری تفسیر ترجمه الخواص نام دارد که به تفسیر زواری هم مشهور است. وی این اثر را در مقابل تفسیر مواهب علیه ملاحسین کاشفی نگاشت و در تألیف آن از کتاب مذکور بهره گرفته است. بدین جهت قرابت‌هایی بین برخی از مطالب این دو اثر به چشم می‌خورد. زواری گرچه در تفسیر خود از شیوه کاشفی متأثر بود. ولی آیاتی را که در شأن و منزلت مقام اهل بیت (ع) است، با تفصیل بیشتر تفسیر کرده است. همچنین سایر آیات را برحسب احادیث موثق که از ائمه هدی (ع) رسیده تفسیر کرده است. خود در مورد انگیزه تألیف آن می‌نویسد تاکنون در تفاسیر به آیات با برکات که در شأن امیرالمؤمنین (ع) و مناقب اهل بیت (ع) سیدالمرسلین است، توجهی نشده بنابراین باتوجه به تفسیر مواهب علیه این تفسیر را نگاشتم. این تفسیر در دو مجلد نوشته شده است. جلد اول از آغاز سوره فاتحه الکتاب تا سوره کهف؛ جلد دوم از سوره کهف تا پایان قرآن کریم. این تفسیر از اطناب و تفصیل دور می‌باشد و تنها مباحث تفسیری سوره حمد نسبتاً طولانی است که به ۲۳۵۰ سطر می‌رسد؛ از این میزان نیمی به تفسیر بسم‌الله الرحمن الرحیم اختصاص دارد. تفسیر با این عبارات آغاز می‌شود: «بسم‌الله الرحمن الرحیم حمدی حد و شکر بلاعد منعمی را سزد که شقایق حقایق قرآنی را در حدائق صدور انسانی بشکافید، فواتح و انوار اشجار و ازهار بهار و دقایق فرقانی به مشام جان و جنان ایشان رسانید.» در خاتمه، ماده تاریخ تفسیر با بیت ذیل مشخص شده است:

از فضل الله چون به اتمام رسید

تاریخ وی از «فضل الله» است عیان

که با احتساب حروف ابجد کلمه «فضل الله» با سال ۹۴۷ ق مساوی است.

علی بن حسن زواری در این تفسیر از سعیدبن جبیر، عبدالله بن عباس و امین الاسلام طبرسی مطالبی نقل کرده و از تفسیر علی بن ابراهیم قمی، غرائب التفسیر، لیاب التفسیر و تفسیر ابوالفتوح رازی مأخذ استفاده کرده است. وی ابتدا آیات قرآن را می‌آورد و بعد ترجمه فارسی آنها را. در پاره‌ای موارد برخی آیات را به طور مختصر تفسیر می‌کند که غالباً به جلوه نمودن مناقب آل اطهار تأکید فراوانی دارد.^{۲۹}

در ۱۰۶۷ ق فاضلی به نام محمود حسینی فرزند علی بن محمد موسوی به هنگام استنساخ این تفسیر متوجه اشتباهات فراوانی شد که به

برنده است و منت و هیت که تمام مردمی بریدند که پیش نیست در این روز است این روز خوش
 و چراغ ایات در هر یک از این ایام یکبار از روز و وقت این روز است و هیت در وقت
 این روز و ماه که در پیش چرخ بود و هیت که در این روز است این روز خوش
 نشان صدق و واقع در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 چنانکه این هیت که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 برادر است که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 ایام آورده و بر این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 به هر کس که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 رخ و شب که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است

کتابخانه اسلامی
 این کتاب در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 به هر کس که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 رخ و شب که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 که در این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است
 از این روز است این روز خوش و هیت که در این روز است

خلیل زاده، ۴۲۹ برگ، ۲۷ سطر، از سوره مریم تا آخر قرآن؛ شماره ۱۰۶۷
 / ف: نستعلیق و نسخ، احتمالاً ۱۰۸۶ ق، به خط حسین بن نعمت الله
 خلیل زاده، ۴۹۱ برگ، ۲۲ سطر، این جلد از سوره فاتحه تا سوره مریم
 است؛^{۳۲}
 شماره ۲۲۵۵ / ف: نسخ، احتمالاً ۱۰۵۵ ق، ۵۳۱ برگ، ۳۰
 سطر. گرچه هر دو قسمت تفسیر ترجمه الخواص را در برمی گیرد ولی در
 پایان آن افتادگی‌هایی دیده می‌شود.^{۳۳}
 در مجلس شورای اسلامی نیز نسخه‌هایی از این اثر وجود دارد؛
 به اعتقاد شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از ترجمه الخواص را که
 محمود حسینی موسوی با چندین نسخه مقابله و تصحیح کرده و در ۱۰۶۷
 ق از آن فراغت یافته است؛ در کتابخانه مجلس وجود دارد.^{۳۴}
 شماره ۱۲۱۸۱: نستعلیق، نام کاتب و تاریخ تحریر نامشخص، عناوین
 و نشانه‌ها شنگرف، تمام صفحات مجدول مرصع و محرر لاجوردی، ۳۱۴
 برگ، ۲۷ سطر، از سوره حمد تا آخر سوره کهف؛^{۳۵}
 شماره ۱۲۱۷۸: نستعلیق، به خط مجنون بهبهانی، ربیع الثانی ۱۰۹۲، که
 محرر برای لطف علی بیکا نوشته است، ۳۰۷ برگ، ۲۷ سطر، از سوره
 مریم تا آخر؛^{۳۶}

شماره ۱۲۲۵۸: نسخ، به خط عسکری بن حیدر بن عسکر در ۱۰۹۵ ق،
 عناوین و نشانه‌ها شنگرف، ۳۳۸ برگ، ۱۷ سطر، از سوره مریم تا آخر.^{۳۷}
 در بین آثار اهدایی سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران
 یک نسخه از تفسیر ترجمه الخواص با مشخصات ذیل دیده می‌شود: دو
 جلد در یک مجلد صحافی شده، جلد نخست تا آخر سوره کهف و جلد دوم
 از آخر این سوره تا آخر قرآن. نسخ، نگارش شوال ۱۰۵۶ ق، عنوان‌ها و
 همه آیه‌ها شنگرف، ۵۵۱ برگ، ۲۳ سطر.^{۳۸}
 در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران نسخه‌ای مخطوط
 قابل مشاهده است: از آغاز تا پایان سوره کهف، برابر با نسخه شماره ۶۰
 دانشگاه تهران نسخ قرن دهم هجری، ۴۲۴ برگ، ۲۵ سطر.^{۳۹}
 مشخصات نسخه موجود در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف
 اسلامی مشهد: شماره ۲۲۸۰۶: نسخ، تحریر در هفدهم جمادی الاول
 ۱۲۴۹، ۳۴۸ برگ، ۳۰ سطر، از اول سوره اعراف تا آخر سوره کهف.^{۴۰}
 نسخه‌های موجود در کتابخانه مسجداعظم قم:
 شماره ۶۴: رحلی، تحریر محمدکاظم بن مرادعلی ۱۰۹۰ ق؛ شماره
 ۱۶۷۳: رحلی، تحریر سده یازده، از سوره مریم تا آخر؛ شماره ۱۷۰۴: رحلی
 تا آخر سوره اسری، تحریر ۱۰۵۷ ق؛ شماره ۳۵۶۶: رحلی، قرن یازده، تا آخر

به شماره ۳۷، نسخ خوش، محرر حاجی زین الدین علی وندی، تاریخ کتابت چهارشنبه ذیقعده ۸۸۲ ق. (باید ۹۸۲ ق. باشد) ۵۰۷ برگ، ۲۱ سطر؛ نسخه‌ای دیگر در این کتابخانه به شماره ۳۸: نستعلیق خوش، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت، در ۲۳۱ برگ، با کاغذ زرد آهار زده، از سوره مریم تا سوره ملائکه؛^{۶۱}

تفسیر ترجمه‌الخواص تاکنون به طبع نرسیده ولی شیخ محمد حسین مولوی خوانساری از این اثر مذکور و نیز تفسیر منهج الصادقین خلاصه‌ای تهیه کرد و ۱۳۵۵ ق در حاشیه قرآن کریم به چاپ رساند. وی در این باره نوشته است: «چون این حقیر کثیر القصیر اقل الحاج والمشاخ محمدحسین مولوی خوانساری در سنه ۱۳۵۵ ق. قرآن محشی به تفسیر مولانا علی بن حسن الزواری را به طبع رسانید مرغوب و مطلوب و مطبوع بین الخواص و العوام گردید. مجدداً در مقام طبع نسخه ثانی شد و خود قرآن را از روی نسخه اول صفحه به صفحه نویسانیده ولی حاشیه آن را به خط نستعلیق و شکسته قرارادم تا به واسطه کوتاهی طول و عرض کلمات بیشتر گنجایش تفسیر از نسخه سابق داشته باشد لذا مجدداً از اول الی آخر تفسیر سابق الذکر به دقت در رو مراجعه کردم و بعضی از تفاسیر دیگر که در حواشی طبع اول گنجایش نداشت و صرف نظر کرده بودم در این طبع ثانی بر آن افزودم و همچنین پاره‌ای از صفحات که باز گنجایش داشت از تفسیر مولانا فتح‌الله کاشانی گاهی از منهج الصادقین و گاهی از خلاصه المنهج به مناسبت اقتضا مقام علاوه کردم و صریحاً منتسب به اسم مؤلف نمودم که ممتاز با تفسیر مولانا زواره‌ای اعلی الله مقامه و ماواه بوده باشد. متذکر می‌گردد که طبع مجدد قرآن با حاشیه این تفاسیر در سال ۱۳۶۸ ق از سوی شرکت سهامی طبع کتاب انجام گردید»^{۶۲}

۲- آثار الاخیار:

این اثر ترجمه‌ای است از تفسیر منسوب به حضرت امام حسن عسکری (ع) مطالب این کتاب را دو تن از روایان به نام‌های ابویعقوب یوسف فرزند محمدبن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد یسار که از شیعیان اثنا عشری بوده‌اند در مدتی که به محضر امام یازدهم تشریف یافته بودند براساس بیانات تفسیری امام حسن عسکری (ع) به نگارش درآورده‌اند و در نیمه قرن چهارم هجری محمدبن قاسم جرجانی استرآبادی که با القابی چون مفسر و خطیب شناخته می‌شود مندرجات آن را برای شیخ صدوق روایت می‌کند و آن عالم فرزانه هم در آثار گرانمایه خود چون کتاب عیون اخبارالرضا (ع)، توحید، امالی، من لایحضره الفقیه بخش‌هایی از این تفسیر را می‌آورد. عالمان شیعه پس از صدوق درباره صحت مطالب تفسیر مذکور نظریات متفاوتی دارند که نگارنده در نوشتاری مفصل تحلیل و ارزیابی کرده‌ام.

فخرالدین علی بن حسن زواری این تفسیر را به فرمان شاه طهماسب صفوی از عربی به پارسی برگردانید میرزا عبدالله افندی اصفهانی می‌گوید: من این ترجمه را در قصبه لنگر از حوالی تربت جام

سوره کهف؛ شماره ۳۶۵۸: رحلی، تحریر ۱۰۸۸ ق، نیمه دوم قرآن؛^{۶۳} در کتابخانه مدرسه فیضیه قم هم نسخه‌ای به شماره ۲۵۱ ف ۹۶/۱۴: نسخ، تاریخ و نام محرران مشخص، ۲۳۵ برگ، ۲۱ سطر، از آغاز سوره انفال تا آیه هل ننبئکم بالآخسریین اعمالاً نگاهداری می‌شود.^{۶۴} مشخصات نسخه‌ای از تفسیر ترجمه‌الخواص موجود در کتابخانه ملی تبریز: از آغاز قرآن کریم تا خاتمه سوره کهف به علاوه هفت برگ شامل تفسیر سوره انفال که به اشتباه در آخر نسخه صحافی شده است. محرر در خاتمه آن نوشته است: «قد فرغ من تحریر هذا النصف الاول؛ مهر علی بن حاجی الحرمین عین علی اردبیلی فی یوم السبت اثنین الشهر صفر ۱۰۱۲ ق.» ۵۹۳ برگ، ۱۹ سطر، جلد چرمی سیاه.^{۶۵} نسخه‌های موجود در کتابخانه مدرسه آخوند ملاعلی همدانی:

جلد اول به شماره ۲۳۳۲/۱، جلد دوم ۲۳۳۲/۲: مجلد اول از ابتدا تا آخر سوره کهف، مجلد دوم از سوره تا آخر قرآن، دوره کامل نستعلیق نظام چپ‌نویس، تحریر ۹۸۹ ق، یعنی ۴۲ سال پس از تألیف ترجمه‌الخواص، این مجموعه در ۱۰۷۳ برگ، کاغذ اصفهانی، ۲۹ سطر، شماره ۴۵۰۴: ج اول نستعلیق، حسب فرموده شاه میر، غره ذیقعده سال ۱۰۳۳ ق، رحلی، چند صفحه اول آن ظاهراً افتاده است. شماره ۲۱۵۰: از سوره انعام تا آخر سوره بنی‌اسرائیل، نستعلیق، به خط محمدحسن اردوبادی، پنج شنبه ۲۰ رجب سال ۱۰۸۴ ق.^{۶۶} در کتابخانه وزیری یزدی نیز نسخه‌های مخطوطی از ترجمه‌الخواص قابل ملاحظه و مشاهده است:

شماره ۲۰۲ (شماره عمومی ۱۳۶۳): تقریباً تمامی تفسیر را در بر می‌گیرد، نستعلیق، نیمه اول قرن یازدهم هجری. عناوین و علائم شنگرف با سرلوحه زرین و شنگرف و لاجورد، متن در جدول زر و شنگرف و لاجورد، کاغذ دولت آبادی، ۲۲۸ برگ، ۲۱ سطر، به جای چند برگ افتاده، کاغذ سفید قرار داده‌اند.^{۶۷}

شماره ۵۳۵: نستعلیق، سده یازدهم هجری، ۳۰۰ برگ، ۲۱ سطر؛ شماره ۵۳۸: نستعلیق قرن یازدهم و نیز نسخه‌ای دیگر به شماره ۷۷۶.^{۶۸}

نسخه‌ای از تفسیر ترجمه‌الخواص جزو مخطوطات مکتب سید مرتضی نجومی کرمانشاهی قرار دارد.^{۶۹}

در کتابخانه علامه حسن‌زاده املی جلد اول تفسیر ترجمه‌الخواص مضبوط است که مشخصات ذیل را دارد: نسخ، رحلی، کاغذ سمرقندی، پنج شنبه هجدهم ذیقعده سنه ۱۰۷۲ ق، به خط خداوردی ابن جبار قلی سهرآبادی شهریار. این نسخه را ملاحظه کرده‌ام.

در ضمن، مجموعه نفیس معجم مخطوطات الشیعه حول القرآن، سی مرکزی را که تفسیر ترجمه‌الخواص را نگاهداری می‌نمایند معرفی کرده است.^{۷۰}

نسخه‌ای از ترجمه‌الخواص در کتابخانه بشیرآغا نگهداری می‌شود،

برای این کتابخانه وقف کرده‌است. در اواخر این نسخه مؤلف (شارح) نوشته است: «... و اتمام این ترجمه که به قلم اخلاص رقم پذیرفته بود در اواخر ماه شوال ختم بالخیر و الاقبال در نهصد و چهل وهفتم از سال والحمدلله علی الاتمام...»^{۳۵}

نسخه‌ای از آن به شماره ۹۵۵۶ به خط نستعلیق ریز تحریر شده در شعبان سال ۹۴۹ (دو سال پس از تألیف کتاب) در کاغذ ۲۰ سطری و در ۳۴۴ برگ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.^{۳۶} شیخ آقابزرگ تهرانی یادآور می‌شود: نسخه‌ای از روضه‌الابرار [روضه‌الانوار] در کتابخانه آستان قدس رضوی است که بخش اول آن افتاده و در ۱۰۸۳ ق. کتابت شده است (که به آن اشاره کردیم). همچنین به گفته مشارالیه نسخه‌ای از ترجمه و شرح نهج البلاغه به قلم علی بن حسن زواری به خط علی بن علی شیر در کتابخانه مدرسه مروی نگاهداری می‌شود و ابن یوسف به آن اشاره کرده است، او اضافه می‌کند نسخه‌ای از روضه‌الابرار را نزد شیخ عبدالله فرزند مولی حبیب‌الله لنگرودی در نجف دیدم و نیز اثری مخطوط از آن در کتابخانه شوشتری به خط محمدتقی فیروزآبادی شیرازی (نگارش ۱۰۸۸ ق) مضبوط است.^{۳۷} استوری نیز این کتاب را در فهرست خود معرفی کرده و متذکر شده: گزارشی فارسی از نهج البلاغه است.^{۳۸}

۴- شرح صحیفه کامله سجادیه:

اثری است به زبان فارسی با توضیحات مختصر و قابل فهم برای عموم مردم از کتاب شریف مذکور، که تاکنون به چاپ نرسیده است. شیخ آقابزرگ تهرانی و میرزا محمدباقر خوانساری این اثر را در زمره تألیفات مفسر و محدث زواره‌ای ذکر کرده‌اند.^{۳۹}

۵- ترجمه المناقب:

برگردان فارسی کتاب کشف الغمه فی معرفة الائمه مرحوم علی بن عیسی اربلی است که آن را به سال ۹۳۸ ق به نام امیرقوام‌الدین محمد نوشته است، البته ترجمه‌های دیگری هم از این اثر صورت گرفته و نیز شرف‌الدین یحیی بن حسین بحرانی یزدی آن را با اضافاتی تلخیص کرده است.^{۴۰} میرزا عبدالله افندی اصفهانی درباره این اثر نوشته است: من این ترجمه را که برگردان بسیار خوبی است در شهر اصفهان و استرآباد و دیگر شهرها دیده‌ام.^{۴۱} در برخی فهراس و کتب تراجم ذیل کتاب محراب القلوب توضیح داده‌اند: ترجمه‌ای از کتاب کشف الغمه است به قلم علی بن فیض اربلی،^{۴۲} در حالی که در مدارک موجود کتابی به نام محراب القلوب ندارد. استاد عبدالحسین حائری می‌گوید که با دیدن متن نسخه متوجه شدم همان ترجمه علی بن حسن زواره‌ای مترجم قرن دهم است که ترجمه کشف الغمه او به نام ترجمه المناقب بارها چاپ شده، اما فقط صفحه اولش افتاده است. این تشخیص کمی مطالعه لازم داشت. ضرر مهم‌تر این فهرست غلط، کتاب‌شناسی‌هایی است که از روی آن نوشته

دیده‌ام و نسخه‌ای از آن نزد افراسیاب خان است.^{۴۳} غالب شرح حال‌نگاران این ترجمه را جزو آثار علی بن حسن برشمرده‌اند؛ اما همه آنان به این نکته توجه نداشته‌اند که وی برای ترجمه‌های خود نامی را مشخص می‌کند و ترجمه مذکور را آثار الاخیار نامیده که هیچ کدام از منابع رجالی و کتب تراجم به این عنوان اشاره نکرده‌اند، تنها دکتر سید محمد باقر حجتی از آثار الاخیار سخن می‌گوید و می‌افزاید: ترجمه تفسیر منسوب به امام عسکری است که ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای به پارسی برگردانیده است،^{۴۴} برخی از معاصران نیز آثار الاخیار را با تفسیر ترجمه الخواص این مفسر یکی گرفته‌اند.^{۴۵}

علی بن حسن در سبب ترجمه اثر مورد اشاره می‌گوید: «[شاه طهماسب] اکثر اوقات خجسته غایات مصروف می‌فرمایند به مباحث علوم دینی از تفسیر ملک کبیر و حدیث نبوی و کلام امامی اشارت عالی اشرف اصدار یافت که از تفسیری که اشتها یافته به تفسیر ثمره شجره پیغمبری و گلدسته ریاض حیدری و وارث علوم جعفری اعنی حضرت امام حسن عسکری (ع) این بنده کمتربین علی بن حسن الزواری... بر آن نهج و ترتیب ابتدا می‌کنم به نام نامی حضرت معبود که رحمت او عام است در افاضه وجود... پس... مستنیر کردم به انواری که به آثار الاخیار موسوم شده...»

این ترجمه چاپ نشده و نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی و نیز نسخه‌ای مخطوط از آن در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری موجود است.

آثار روایی

۳- روضه‌الابرار:

علی بن حسن زواری نهج البلاغه را به فارسی ترجمه نمود و شرحی بر آن نگاشت و این اثر را روضه‌الابرار نامید که در برخی منابع و کتب ماخذشناسی نسخ خطی نامش روضه‌الانوار ضبط شده است. او در شوال سال ۹۴۷ ق از نگارش روضه‌الابرار فراغت یافت و آن را در دو مجلد تنظیم کرد، نسخه‌ای خطی از آن به شماره ۱۱۸۸ در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی نگاهداری می‌شود که آغازش چنین است: «الحمدلله علی نعمائه و الشکر علی آلائه. مخفی نیست که بعد از کلام حضرت رب العالمین و سید المرسلین...» و کتاب با این عبارت خاتمه می‌یابد: «از روی لطف و شفقت فرمایند اللهم اغفر لنا و لهم یا غافر المذنبین و یا رب العالمین» این نسخه را علی بن ناصر حسینی گیلائی ملاطی به خط نسخ و در کاغذ ۲۱ سطری در ۴۷۴ برگ تحریر کرده است.^{۴۶}

در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای مخطوط از آن موجود است که علی بن علی شیر در شوال ۱۰۸۳ و به خط نستعلیق ۲۲ سطری با عناوین شگرف نوشته و حاج میرزا موسی خان آن را در سال ۱۲۶۱ ق

شده است.^{۸۳}

برخی نیز تصور نموده‌اند ترجمه المناقب برگردان فارسی مناقب ابن شهر آشوب سروی مازندرانی است که این نیز خطای دیگری است که در کتب شرح حال و بعضی فهرست‌ها روی داده است.^{۸۴}

ترجمه المناقب با این عبارات آغاز می‌شود: «حمد بلا حد و احصاء و سپاس بلاعد و انتها، معبودی را رواست که اساس قوایم قوام دین و بنای دعایم نهج مستقیم را به وسائط انبیاء و ائمه هدی استوار ساخت...» مترجم در روش کار خویش و سبک ترجمه نوشته است: «... اما ترتیب آن [کشف الغمه] به لغات فصیحة عربیه فرموده، و مطالعه آن بر فارسی‌زبانان مشکل نموده بنابراین بنده داعی علی بن حسن الزواری غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه اگر چه استیغال این امر جلیل‌القدر نداشت لیکن به قدر وسع و طاقت، متصدی این کتاب شد بر وجه اختصار به حذف بعضی از تکرار تا بر مایده فائده آن هر طالب محظوظ تواند شد و شروع در این امر نمود به عون ملک معبود و این کتاب را بر نهج اصل ترتیب داد و ترجمه المناقب نام نهاد...»^{۸۵}

دکتر ذبیح‌الله صفا ترجمه المناقب را نخستین اثری دانسته که در عهد صفویان در موضوع کتاب‌های حدیثی و دینی به فارسی نوشته شده است.^{۸۶} چارلز امبروز استوری اثر مذکور را جزو آثار علی بن حسن زواری برشمرده و فهرستی از نسخه‌های خطی آن را که در کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورها نگاهداری می‌شود، آورده است.^{۸۷}

نسخه‌های خطی ترجمه المناقب به شرح ذیل شناسایی شده است:

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛
شماره ۹۴۴۸؛ به خط نسخ کاظم قمی، ۱۱۲۱ق؛ شماره ۱۱۲۸۰؛ با عنوان مناقب [که همان ترجمه المناقب است] به خط نستعلیق روح‌الله نیای، ۱۱۳۰ق؛ شماره ۱۵۱۷۲؛ نستعلیق، از سوره بقره تا سوره کهف؛ شماره ۱۵۸۴؛ سال ۹۷۹ق؛ شماره ۱۶۳۱؛ نستعلیق، ۹۹۲ق. این همان نسخه‌ای است که شیخ آقابزرگ تهرانی به آن اشاره کرده و افزوده مجدول و مذهب و از موقوفات شاه عباس است و علامه عبدالحسین امینی نیز در الغدیر آن را معرفی کرده است.^{۸۸}

کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی نجفی:

شماره ۸۰۰؛ نسخ، صدرالدین محمدبن حامی کاشانی، چهارم جمادی الاول ۱۰۲۴ق. در کاغذ ۲۱ سطری، ۴۳۶ برگ؛ شماره ۱۰۹۸؛ نسخ حسین بن حسن الحسینی المداح، تاریخ نامشخص، کاغذ ۲۳ سطری، ۴۵۹ برگ؛ شماره ۸۱۴۲؛ به خط نسخ هدایت الله بن اسدالله بن سیف‌الله دشتی در سال ۱۰۶۶ و ۱۰۶۳ق، با کاغذ ۱۷ سطری ۴۲۷ برگ.^{۸۹}

نسخه‌ای از این ترجمه به شماره ۶۵۲ در کتابخانه دانشگاه تهران، اهدایی سیدمحمد مشکوة موجود است با این مشخصات: نسخ خوش، ۱۲۶۹ق. با کاغذ سمرقندی، ۲۱ سطری، ۴۹۱ برگ.^{۹۰}

نسخه مخطوط موجود در کتابخانه ملی با عنوان ترجمه کشف الغمه این مشخصات را دارد: مترجم ابوسعید حسن بن حسین شهیر به شیعی نستعلیق، قرن یازدهم، ۱۵ سطری، ۳۵۱ برگ و شماره ۲۰۶۱ ف که احتمال می‌دهند وی همان علی بن حسن باشد.^{۹۱}

در کتابخانه‌های مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری کنونی)، آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی، تبریز (کتابخانه ملی)، مجلس شورای اسلامی، مسجدجامع کبیر یزد و شهرداری اصفهان نیز نسخه‌ای از این اثر وجود دارد. حاج میرزا حسین نوری (محدث نوری؛ ۱۳۲۰-۱۲۵۴ق). طبق فهرستی که خود برای کتابخانه‌اش نوشته نسخه‌ای خطی از ترجمه کشف الغمه علی بن حسن زواری وجود داشته که گویا به کتابخانه مسجداعظم انتقال یافته و با شماره ۱۹۸۴ در این مرکز نگاهداری می‌شود.^{۹۲}

مقام معظم رهبری نیز نسخه‌ای از ترجمه المناقب را در اختیار داشته‌اند که با چند صد نسخه دیگر به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا نموده‌اند و به صورت جداگانه در این مرکز مضبوط است، شماره آن ۳۹۶، با قطع وزیری و تحریر شده قرن دهم هجری است.^{۹۳}

ترجمه المناقب موجود در کتابخانه گنج دانش پاکستان این مشخصات را دارد: خط نسخ خوش عبدالمجیدبن الله دین احمدبن عادل محمدبن جهان‌شاه حسینی، چهارشنبه ۲۱ صفر ۹۹۶ق.^{۹۴} شیخ آقابزرگ تهرانی متذکر گردیده که نسخه‌ای از آن را در نجف اشرف در میان کتاب‌های سیدمحمد طباطبایی یزدی دیده است.^{۹۵} چارلز امبروز استوری به نقل از برخی فهرست‌ها خاطر نشان می‌نماید: نسخه‌هایی از اثر مذکور در کتابخانه‌های بانکپور، کپنهاگ و موزه بریتانیا نگاهداری می‌شود.^{۹۶}

ترجمه المناقب با تصحیح سیدابراهیم میانجی و مقدمه آیت الله ابوالحسن شعرانی در سه مجلد (به صورت نیم صفحه بالا متن عربی و نیم صفحه پایین متن فارسی) از سوی نشر ادب‌الجزوه و کتابفروشی اسلامیة در سال ۱۳۸۱ق در تهران به زیور طبع آراسته شده و تاکنون چندین بار چاپ شده است.

۶- کشف الاحتجاج:

ابوالحسن علی بن حسن زواری کتاب احتجاج ابومنصور احمدبن علی بن ابی طالب طبرسی را به نام شاه طهماسب به فارسی ترجمه کرد و آن را کشف الاحتجاج نامید صاحب الذریعه این کتاب را از آن ملافتح‌الله کاشانی دانسته و مدرس تبریزی نیز از وی پیروی کرده است، ولی ضمن شرح حال زواری این ترجمه را به وی نسبت داده است. دکتر محمودفاضل بیرجندی آن را براساس نسخه‌ای که در کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد به شماره ۱۷۷ نگاهداری می‌شود از آن علی بن حسن زواری می‌داند و اضافه می‌کند: قرائتی چنین واقعیتی را تقویت می‌کند.^{۹۷}

تقوی در تهران دیده که تاریخ تحریر آن ۱۶ محرم ۹۸۰ است.^{۱۳}

مباحث کلامی

۸- وسیلة النجاة:

این کتاب ترجمه تحت‌اللفظی کتاب اعتقادات شیخ صدوق است که مترجم به خواهش برخی از برادران دینی انجام داده است. صاحب ریاض نسخه‌ای از آن را در آمل و برخی شهرهای دیگر مشاهده کرده و شیخ آقابزرگ تهرانی اثری مخطوط از این ترجمه را نزد جلال‌الدین محدث آرموی، استاد الهیات و صاحب کتاب وسیلة القربة دیده است.^{۱۴} شیخ آقابزرگ تهرانی ذیل منهج‌المومنین، خاطرنشان می‌کند که ترجمه‌ای است از اعتقادات صدوق که مولی عبدالله رستم‌داری و مولی علی‌بن حسن زواری به انجام رسانده است.^{۱۵}

مجموعه‌ای به شماره ۳۰۴۸ در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی نگاهداری می‌شود که دومین آن وسیلة النجاة نام دارد. مشخصات مجموعه: نسخ و نستعلیق، به خط مقصود علی‌بن اعزلو ایروانی، سوم ذیقعدة ۱۰۰۶، عناوین و نشانه‌ها سنگرف، ۱۵۲ برگ با جلد تیماج قهوه‌ای. آغاز: «حمد گوهرنثار و شکر شکریار حضرت آفریدگاری را درخور است که به فضل عظیم عقد عقاید دُرّ توحید را...». انجام: «پس صبر کن ای شیخ من ای ابوالحسن علی‌بن‌الحسین و امر کن جمیع شیعه مرا به صبر فان الارض لله...»

۹- طراوة الطائف: این اثر ترجمه فارسی کتاب الطرائف فی معرفة المذاهب رضی‌الدین علی‌بن طاووس (متوفی ۶۶۴ق) است. مترجم این نوشتار را در ششم رجب سال ۹۶۱ ق به پایان رسانیده است. نسخه‌ای از آن به شماره ۱۰۸۱ و مشخصات ذیل در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی مضبوط است: نستعلیق به خط علی‌بن درویش رازی، ۱۵ ربیع‌الثانی سال ۱۰۶۷ ق. عناوین سنگرف، جلد تیماج مشکی، ۱۹ سطری، ۲۸۶ برگ. آغاز: «طرایف ظرایف تقدیس و تمجید و ظرایف طرایف ستایش و تحمید خداوند محمود لطیفی را سزاوار است». این آغاز با آنچه در کتاب الدرریمه آمده موافق نمی‌باشد، زیرا در آنجا اول کتاب این‌گونه است: «حمد عنبر بی‌بی‌پایان و شکر شکر ریز فراوان» همچنین به اعتقاد شیخ آقابزرگ تهرانی مترجم در سال ۹۴۷ ق از آن فراغت یافته است. انجام نسخه موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی چنین است: «و از شفاعت سید انام و آل کرام علیهم الصلوة والسلام بی‌پرهیز نگذارد».^{۱۶} شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از این اثر را که در ۱۰۶۷ ق تحریر شده در کتابخانه شهید سیدمحمدعلی قاضی طباطبایی در تبریز دیده است.^{۱۷}

تاریخ و سیره

۱۰- لوامع الانوار:

محمدبن ابی‌زید بن عرب شاه‌بن ابی‌زید حسینی علوی ورامینی در

در آغاز این نسخه که حسین بن علی به خط نستعلیق در کاغذ ۱۷ سطری و در ۱۰۷ برگ در سه‌شنبه ذیحجة سال ۹۷۰ تحریر کرده آمده است: «بسملة افتتاح این مقال همایون فال عذیم‌المثال که حسن فصاحت و جمال بلاغت... بعد ضمیر منیر ارباب فطرت و خاطر خطیر اصحاب فطنت که... [بعد از چهار برگ] و ترقب چنان است که این کتاب که مسمی می‌گردد به کشف الاحتجاج مقبول خاطر...»
در کتابخانه آستان قدس رضوی این نسخه‌ها موجود است:

شماره ۲۱۲۳: نستعلیق، ۱۰۶۵ ق. شماره ۱۴۴۷۵، شکسته نستعلیق به خط محمدکامل حسینی، تحریر رمضان ۱۲۵۸ ق. ۲۱ سطری، ۲۹۱ ورق این نسخه را ملاحظه کرده‌ام که در بخشی از مقدمه آن مولانا علی‌بن حسن زواره‌ای آورده است: «چون محرر این کتاب اوتی کتابه بیمینه به مساعده توفیق الهی و مامن فیض فضل نامتناهی در صف... علما فرقه ناجیه راه یافته بود و در طریق متابعت فاضلان طایفه علیه شتافته و در سلوک والذین جاهدوا فینا ترصد وصول به سعادت لیهیدینهم سبلنا داشت فرمان لازم الادعان بر این نمط شرف نفاذ یافته که این داعی بی بضاعت مطالب ومقاصد این کتاب شریف را به زبان فارسی به عبارتی که از تکلف ارباب ریا مبرا و از تصنعات منشیانه آرایش سخنوری است مفرقا باشد از برای تعمیم فواید الانام و تکثیر سواید خواص و عوام تقریر و تحریر نماید.» شماره ۶۴۸۴: نسخ، با قلم حسین سبزواری، بدون تاریخ.
در کتابخانه دانشگاه تهران جزو آثار اهدایی سیدمحمد مشکوة نسخه‌ای از این ترجمه با مشخصات ذیل وجود دارد: شماره ۶۶۸: مولانا ابوالحسن علی‌بن حسن زواری سپاهانی مفسر زنده در ۹۴۶ و ۹۶۸ ق. برای شاه طهماسب بهادر خان صفوی احتجاج طبرسی را به پارسی درآورده و بدین نام نامیده است. به خط نستعلیق مقصودبن محمد امین گلپایگانی که در تاریخ ۱۰۵۵ ق آن را به پایان برده است. کتاب در کاغذ ۱۹ سطری و در ۱۴۲ برگ نوشته شده است.
در کتابخانه حجت الاسلام والمسلمین شیخ علی خوانساری نسخه‌ای از کتاب کشف الاحتجاج زواره‌ای (تحریر شده در سال ۱۲۳۵ق) موجود است که روی جلد این نسخه نوشته‌اند ملافتح‌الله کاشانی! این در حالی است که میرزا عبدالله افندی اصفهانی که خود در عصر صفویه و چند دهه پس از علی‌بن حسن می‌زیسته می‌نویسد: از آثار او ترجمه کتاب احتجاج شیخ طبرسی است که به پارسی ترجمه کرده و نسخه‌ای از آن در اصفهان موجود است که به نام شاه طهماسب ترجمه نموده است.^{۱۸}

۷- چهل حدیث:

علی‌بن حسن زواری پس از آن کتاب اربعین شهید اول (با موضوع حدیث) را در شهر هرات نزد استادش محقق کرکی آموخت و در ۶ جمادی الاول ۹۳۹ از وی اجازه روایت گرفت. پس از رحلت محقق کرکی به ترجمه فارسی این اثر مبادرت کرد و در ۱۹ ذیقعدة ۹۴۳ از آن فراغت یافت. شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از آن را در کتابخانه سیدنصرالله

نسخه موجود در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد چنین است: شماره ۱۹۵۹؛ نستعلیق، ۱۶ سطری، ۸۰ برگ، اول و آخر نسخه ناقص و متن آن نیز کاستی‌هایی دارد چرا که تنها از باب سوم تا مقداری از مقصد دوم از خاتمه را دارد.^{۱۷} در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی نسخ ذیل قابل ملاحظه و مشاهده است:

شماره ۳۷۴: خط نسخ، کاتب نامشخص، در کاغذ ۲۷ سطری، ۱۵۸ برگ؛ شماره ۴۰۰۵: نسخ، در قرن دوازدهم، ۲۲ سطری، ۲۲۲ برگ؛ شماره ۴۶۰۰: نستعلیق، ۱۹ سطری، ۲۹۳ برگ؛ شماره ۵۵۰۹: نستعلیق ولی عبارت‌های عربی نسخ، ۱۹ سطری، ۳۶۸ برگ؛^{۱۸} شماره ۷۰۲۹: نستعلیق، ۲۰ سطری، ۴۴۵ برگ آغاز این نسخه افتاده است.

در کتابخانه مجلس سنای سابق نیز نسخه‌ای از آن با این مشخصات موجود بوده است:

شماره ۲۹۱۹: نستعلیق، کاتب محمدرضا بن گنه آقا اشرفی تجزی، ۲۳ سطر، ۳۷۶ برگ، ماده تاریخ آن: «بر طریق صدق دریاب از صراط مستقیم» [۹۵۵ ق.].^{۱۹} در کتابخانه آستانه مقدس حضرت فاطمه معصومه در قم، کتابخانه مسجد سپهسالار و نیز در نجف اشرف نسخه‌هایی از این کتاب نگاهداری می‌شود.

نسخه‌های نادر و جالب از لوامع‌الانوار در کتابخانه استاد محیط طباطبایی نیز مضبوط بوده است.^{۲۰}

۱۱- عمدة الطالب فی ترجمة المناقب:

ترجمه‌های روان و شیواست از کتاب مطالب‌السؤال فی مناقب آل الرسول، کمال‌الدین محمدبن طلحه شافعی (متوفی ۶۵۲ ق) و مترجم آن را به امر شاه طهماسب صفوی به پارسی برگردانیده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه مخطوطی از آن را نزد محدث ارموی ساکن تهران دیده که این‌گونه آغاز شده است: «حمد بلاحد و شکر بلاعد حضرت معبودی را سزد که لوی ولای اهل بیت (ع) بر مفارق عالمیان و آدمیان برافراخت.»^{۲۱}

۱۲- خلاصة الروضة:

تلخیصی است از کتاب روضة‌الشهدای ملاحسین کاشفی که برخی از نویسندگان این خلاصه را به صفی‌الدین علی کاشفی، فرزند ملاحسین، نسبت داده‌اند اما شیخ آقا بزرگ تهرانی می‌گوید: نسخه‌ای از آن را در مشهد مقدس نزد شیخ علی‌اکبر کرمانی مؤلف کتاب نفایس اللباب دیدم که پدیدآور در آغاز آن نام خویش را نوشته بود: «علی‌بن حسن الزواری آن را به اسم میرعبدالغفار ثانی نوشته و در ده باب و نیز خاتمه‌ای در هفت فصل در تاریخ ائمه‌ای که از نسل امام حسین (ع) می‌باشند مرتب نموده است.»^{۲۲}

سال ۷۳۹ ق در فیروزان کتابی به نام احسن‌الکبار فی معرفة الائمة الاطهار در ۷۸ باب و در سرگذشت پیشوایان شیعی با نثری سودمند نگاشت.^{۲۳} سعید نفیسی تاریخ تالیف این کتاب را ۸۳۷ ق می‌داند. احسن‌الکبار نخستین کتابی است که درباره زندگی ائمه شیعه و احتجاجات آنان به زبان فارسی و بیان ساده و مستدل نوشته شده است. کهن‌ترین نسخه خطی آن در کتابخانه ملک تهران نگهداری می‌شود که به خط خضرشاه در رمضان سال ۹۴۸ نوشته شده است.^{۲۴}

فخرالدین علی‌بن حسن زواری از این کتاب خلاصه‌ای تهیه کرد و ضمن تلخیص، آن را از روایات نادرست و نقل‌های سست منقح ساخت و نیز مطالبی به آن افزود و با مقدمه‌ای در اصول اعتقادات پنجگانه و چهارده باب در احوال چهارده معصوم و نیز خاتمه‌ای در شرح حال ابی‌طالب و محمدبن ابی‌بکر آن را تنظیم و تویب کرد. او این خلاصه نگاری را در ۹۶۸ ق و به دستور شاه طهماسب انجام داد و لوامع‌الانوار فی معرفة الائمة الاطهار نامید. در این کتاب علی‌بن حسن از استاد خود سیدغیاث‌الدین جمشید نامی آورده و از سختی‌هایی که وی قبل از روی کار آمدن صفویان به دلیل دفاع از تشیع تحمل کرده سخن گفته است. در برخی فهراس نام آن لوامع‌الانوار فی تلخیص احسن‌الکبار ضبط شده است.^{۲۵}

به نوشته صاحب ریاض‌العلماء این کتاب او در زمان وی معروف و در اختیار همگان بوده و نسخه‌ای از آن نیز در نزد خود وی موجود بوده است.^{۲۶} گروهی لوامع‌الانوار را به غلط به عمادالدین حسن بن علی بن محمدبن علی بن الحسن طبرسی مازندرانی مشهور به عمادالدین طبرسی نسبت داده‌اند.^{۲۷} در کتاب انساب‌النواصب (تألیف شده در ۱۰۷۶ ق) مؤلف مطالبی از لوامع‌الانوار نقل کرده و به اشتباه آن را از محقق کرکی دانسته است.^{۲۸} در اداره انتشارات اسناد دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی نسخه‌ای از لوامع‌الانوار مربوط به مسکو فهرست شده که به اشتباه مؤلف آن را احمدبن سلطان علی هروی نوشته است. چون برابر این نسخه کتاب در سال ۹۵۵ ق تألیف گردیده و در ۹۶۶ ق کتاب تحریر شده است. احتمال داده می‌شود هروی کاتب آن بوده نه پدیدآورنده‌اش.^{۲۹} در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای به شماره ۸۳۳۱ از لوامع‌الانوار نگاهداری می‌شود که به خط نستعلیق ۱۹ سطری و در ۲۸۲ برگ تنظیم شده است؛ کتاب‌شناسان احتمال داده‌اند که خود علی بن حسن آن را تحریر کرده است.^{۳۰}

مقام معظم رهبری نسخه‌ای به شماره ۳۴۹، رحلی، تحریر در ۱۰۸۶ ق به این کتابخانه اهدا نموده‌اند که نگارنده آن را ملاحظه کرده‌ام. آغاز کتاب چنین است: «بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم حمد نامحدود حضرت واجب‌الوجودی را رواست که در ذات عالی یکتا و در صفات متعالی بی‌همتا و شکر نامحدود آن معبودی را سزاست...»
نسخه‌ای از آن به خط نستعلیق و بدون تاریخ کتابت، به شماره ۸۳۳۷ در کتابخانه مدرسه نواب مشهد مضبوط است.^{۳۱} مشخصات

در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی نسخه‌ای با این مشخصات نگه داری می‌شود:

شماره ۱۴۶۲: نستعلیق سلطان علی بن سلطان احمد کاشانی، جمادی‌الثانی ۹۵۹ ق، ۱۴ سطر، در ۲۹ برگ (ابیات اصل معرب و نشانی سنگرف دارد). آغاز: «حمد بی حد و ثنای بی عد قادری را سزد که به قدرت بی علل حبیب اول را که منبع فیض ایجادی بود از زمینة گنجینه ان اعرف...» انجام:

«نزدیک تو چه تحفه فرستیم ما ز دور

در دست ما همین صلوات است والسلام»^{۱۳}

علی بن حسن در مقدمه، با ستایش از قصیده بوسیری که به ترجمه و شرح آن پرداخته می‌نویسد: در این صحیفه که به خلاصة المناقب موسوم است در بعضی ابیات که اشارات به نوعی حکایات و واقعات است درو، ایراد نمود بروجعی که قریب الفهم بود به عون الله و عنایته.^{۱۴}

۱۶ - فرآیند الفوائد:

رساله‌ای است در علم تجوید که علی بن حسن زواری در اواخر ذیحجه ۹۵۴ آن را به پایان رسانیده است. نسخه‌ای خطی از آن (در مجموعه شماره ۳۸۱) در کتابخانه حضرت آیت الله گلپایگانی موجود است که نام مؤلف و تاریخ تحریر کتاب در خاتمه نسخه دیده می‌شود. به نظر می‌رسد علی بن حسن در هنگام تألیف این اثر از مقدمه الجزریه در علم تجوید که منظومه شیخ محمدبن جزری (متوفی ۸۳۳ ق) در این باره است و نیز از شروح آن بی‌بهره نبوده است.^{۱۵}

اخلاق

۱۷ - مکارم الکرائم:

ابونصر حسن بن علی فضل طبرسی کتابی در فضیلت‌های اخلاقی به رشته تألیف درآورده که مکارم الاخلاق نام دارد، علی بن حسن زواری آن را به زبان فارسی ترجمه کرد و مکارم الکرائم نامید. در نسخه خطی که به شماره ۳۵۷۶، نسخ، کتابت ۱۰۷۰ ق، ۲۳ سطر، در ۳۰۰ ورق، آغاز نسخه چنین است: «حمد بی حد و شکر بی عد احدی را سزد که سیدبشر و ائمه اثنی عشر را برگزید به مکارم اخلاق و محاسن اشفاق برای رحمت عالمیان و هدایت آدمیان و درود نامعنود بر حبیب حضرت دود و صدرنشین مقام محمود و شفیع روز موعود...»

در سبب ترجمه، می‌نویسد: «شیخ العالم الفاضل... ابونصر الحسن بن علی دانشمند الفضل طبرسی... کتابی تألیف فرموده در اخلاق اشتهار تمام دارد. به جهت عموم فایده العبد الفقیر الی الله الباری علی بن حسن الزواری... با وجود کثرت غموم متصدی ترجمه آن شد که اتمام یافته به مکارم الکرائم. امید که اتمام یابد و فایده گیرند از آن تا زمان حضرت قائم علیه السلام صلوات الله الحجة الدائم.»

۱۳ - مجمع الهدی (قصص الانبیاء):

این کتاب را ابوالحسن علی بن حسن زواری در شرح زندگی پیامبر اکرم (ص) و ستارگان درخشان آسمان امامت در چهل باب تألیف کرده و در اکثر مباحث آن به آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) نظر داشته است.^{۱۶}

میرزا عبدالله افندی اصفهانی تراجم‌نویس عصر صفوی در معرفی این کتاب متذکر شده است که مجمع‌الهدی اثر تحقیقی شایسته‌ای است، که آن را در تبریز و اردبیل دیده‌ام. وی همچنین اظهار می‌دارد که نسخه‌ای از آن نزد نگارنده موجود بوده است.^{۱۷} شیخ آقا بزرگ تهرانی ذیل مجمع‌الهدی به معرفی اجمالی این اثر و مؤلف آن پرداخته و افزوده است نسخه‌ای از آن را در استانبول یافتیم که البته قصص الانبیاء نام داشت که همان مجمع‌الهدی می‌باشد.^{۱۸} احمد منزوی نیز قصص الانبیاء را همان مجمع‌الهدی می‌داند که مولی علی زواره‌ای مفسر، فرزند حسن، آن را نوشته است.^{۱۹} استوری هم آن را در زمرة آثار علی بن حسن معرفی کرده و افزوده که نسخه‌های مخطوطی از آن در کتابخانه‌های روسیه و جمهوری آذربایجان نگاهداری می‌شود.^{۲۰}

در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی نسخه‌ای از مجمع‌الهدی با مشخصات ذیل وجود دارد:

شماره ۲۷۳۱: نستعلیق، عناوین سنگرف ۱۸، سطر، ۳۲۸ برگ^{۲۱} آغاز و انجام افتاده است. آغاز افتاده: «فی الفور بگداخت صد و بیست و چهار هزار قطره از آن فروچکید از هر قطره نور پیامبری بود» انجام افتاده: «ولادت شریفش در ربیع‌الآخر در سال ۲۳۲ از هجرت و لقبش خالص، عسکری و سراج.»

نوشته‌های ادبی

۱۴ - حلیة الموحدین:

علی بن حسن زواری کتاب روضة الواعظین و بصیرة المتعظین علامه شهید محمدبن قتال نیشابوری (شهادت ۵۰۸ ق) را به فارسی برگردانید و آن را حلیة الموحدین نامید که نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. در این اثر علی بن حسن ترجمه منظوم قصیده ثابیه دعبل خزاعی را آورده است. اثر مذکور اضافاتی در تاریخ و سیره اهل بیت دارد. یادآور می‌شود اصل اثر را جناب آقای دکتر محمود مهدوی دامغانی هم ترجمه کرده که چاپ شده است.^{۲۲}

۱۵ - خلاصة المناقب:

شرحی است بر قصیده میمیه شرف‌الدین بوسیری (۶۹۴ ق) که در مدح حضرت رسول اکرم (ص) سروده شده و مشهور به الکواکب الدریه فی مدح خیر البریه است. در این شرح، علی بن حسن در آغاز لغات را توضیح داده و سپس حاصل معنا را در هر بیت بیان کرده است.

این رساله‌ای است در بیان زیارت...» انجام: «و بخواند انا انزلناه فی لیلة القدر هفت نوبت، چون چنین کند حق سبحانه و تعالی هر دو را بیامرزد و الحمد لله رب العالمین.»

میرزا عبدالله اصفهانی تراجم‌نویس عصر صفویه نوشته است: از آثار او (علی بن حسن) رسالهٔ مرآة الصفاست که به پارسی نوشته و دامنه‌دار است و من بخشی از اواخر آن را که مشتمل بر خاتمهٔ دامنه‌داری در زیارات پیمبر و حضرت فاطمه و ائمه اطهار علیهم السلام و دیگر از مطالب مربوط به این بخش بوده است در شهر هرات دیده‌ام. ظاهراً ابواب پیش از آن هم در احوال اهل بیت علیهم السلام و مناقب ایشان یا ویژهٔ اعمال و ادعیهٔ سالانه تالیف شده باشد.^{۳۳}

شیخ آقا بزرگ تهرانی خاطر نشان می‌نماید که در آغاز نسخه‌ای از آن که نزد آقاجنی تبریزی است جدول جالبی در بیان طول و عرض جغرافیایی کبیری از شهرها دارد که برای پیدا کردن قبله و سهولت یافتن معارفی در این گونه مفید است، تاریخ کتابت این نسخه در رجب ۹۵۱ ق (نزدیک به زمان تالیف) بوده است، همچنین در آغاز نسخه‌ای که وقف مدرسهٔ فاضل خان بوده، آمده است که در تبریز تحریر گردید.^{۳۴} صاحب روضات نسخه‌ای خطی از مرآت الصفا را در شهر هرات مشاهده کرده است.^{۳۵}

در کتابخانهٔ حضرت آیت الله مرعشی نسخه‌ای خطی از آن با این مشخصات وجود دارد: شمارهٔ ۴۴۳۵، نسخ هدایت الله بن نورالله، غرهٔ جمادی سال ۹۵۱، ۹۱ برگ، با عنوانین سنگرف، جلد تیماج مشکی.^{۳۶} مرآة الصفا به شمارهٔ ۱۲۲۵۸ در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی این مشخصات را دارد: به خط حافظ بن حاجی محمد ۲۵ جمادی الاول ۱۰۶۰، در مشهد رضوی به دستور مرادعلی بیگ، ۱۲ سطر، ۱۹۵ برگ، تمام صفحات آن مجداول لاجوردی.^{۳۷}

۱۹- مفتاح النجاح:

ترجمهٔ تحت‌اللفظی است با برخی ادعیه، از کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی شیخ احمد بن محمد بن فهدحلی (متوفی ۸۴۱ ق). ترتیب اصل در این ترجمه حفظ شده و شامل یک مقدمه، شش باب و یک خاتمه است.

در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، نسخه‌ای از آن با مشخصات زیر موجود است: شمارهٔ ۳۲۶۹، نسخ، ۱۰۵۵ ق، ۱۷ سطر، ۳۰۴ برگ؛ واقف این کتاب نادرشاه افشار به سال ۱۱۴۰ ق بوده است.

علی بن حسن زوارهای در سبب ترجمهٔ این اثر در مقدمهٔ آن می‌نویسد: «.. اما بعد چون کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی که از بدایع مولفات علم‌المقدمین و فخر المتأخرین و اکمل الکاملین ابی العباس جمال‌الدین احمد بن فهدحلی نورالله مرقد و طیب مضجعه است مشتمل بر فضیلت دعوات مأثوره و محتوی بر نکات لطیفه منشوره، لیکن

مترجم کتاب را این گونه به پایان می‌برد: «تمام شد ترجمهٔ کتاب مکارم الاخلاق بعون خالق انفس و انفاق که این ترجمه موسوم است به مکارم الکرائم امید که حق سبحانه و تعالی به این وسیله پاک سازد مترجم این را، از جمیع جرائم و آن کسانی که درو نظر انصاف کار فرمایند و به مضمونش عمل کنند و مؤلف را به دعای خیر یادآوری نمایند اللهم وفقهم لما تحب و ترضی.»

این نسخه در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی نگاهداری می‌شود. در این کتابخانه دو نسخهٔ دیگر به شماره‌های ۳۵۷۵، نسخ بی تاریخ، و شمارهٔ ۸۸۹۷ نستعلیق بدون تاریخ مضبوط است.^{۳۸} نسخهٔ مخطوطی از مکارم الکرائم در کتابخانهٔ مسجد جامع گوهرشاد در مجموعه‌ای به شمارهٔ ۲۱۲۵ نگاهداری می‌شود. این رساله نستعلیق، ۱۴ سطر، به خط ابن سلطان محمدتقی قمی در ۲۵ رجب ۱۰۷۵ ق و عنوان و نشانه‌های آن قرمز است.^{۳۹}

صاحب ریاض می‌نویسد: «از قرینه پیداست که این کتاب را علی بن حسن به خواهش شاه ظهماسب صفوی ترجمه کرده باشد و من آن را در هرات دیده‌ام و فکر می‌کنم نسخه‌ای از آن نزد ما موجود بوده باشد.»^{۴۰} شیخ آقابزرگ تهرانی یادآور می‌شود این اثر را مؤلف همچون اصل آن در ۱۲ باب مرتب کرده است و اضافه می‌کند: نسخه‌ای از آن را در تهران دیدم که در سال ۱۳۱۹ ق تحریر شده بود که در آغاز آن شرح حال پدیدآورنده‌اش به قلم برخی از اهل فضل آمده بود. او می‌گوید نسخه‌ای دیگر از مکارم الکرائم را در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی دیدم که سلمان بن عبدالله به خط نسخ در ۳۰۰ ورق و در ذیقعدة ۱۰۷۰ ق تحریر کرده بود.^{۴۱} استوری ذیل مکارم الکرائم نسخه‌هایی از آن را که در ایران، هندوستان و روسیه (لنینگراد) وجود دارد معرفی کرده است و به استناد فهرست نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی (ج ۵، ص ۳۲۹، شمارهٔ ۹۱۹) و نیز فهرست القبای کتب چاپی خانباامشار خاطر نشان می‌نماید مکارم الکرائم به کوشش حاج سیدسعید طباطبایی نائینی در سال ۱۳۲۷ ش (۱۳۶۷ ق) در تهران به طبع رسیده است.^{۴۲} یادآور می‌شود چندین نفر دیگر مکارم الاخلاق را ترجمه نموده‌اند که در فهرس و به خصوص در الذریعه معرفی شده‌اند.

اعمال عبادی، ادعیه و زیارات

۱۸- مرآة الصفا:

رساله‌ای است به زبان فارسی در مناسک حج و اعمال مکه و مدینه و آداب زیارت ائمه بقیع و نجف اشرف و کربلا، مناسک آن در پنج فصل تنظیم شده و زیارت خاتمه کتاب را شامل می‌شود که در چهارده مطلب است، این خاتمه نسبتاً طولانی است، کتاب تتمه‌ای در زیارت اولاد ائمه هم دارد. آغاز: «الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی محمد خاتم النبیین و علی امیرالمؤمنین (ع) و آلهم المعصومین و بعد بدان که

۲۲- کتاب المزار:

اثری است از علی بن حسن زواری در زیارت ائمه هدی و اولاد آن بزرگواران که حاج مولی علی اصغر قزوینی در جلد اول کتاب المزار خود موسوم به المقال مطالبی از آن نقل کرده است.^{۱۵۲}

۲۳- نشر الامان فی الاسفار و الاوطان:

ترجمه‌ای است از کتاب الامان الاخطار سیدین طاووس که درباره آداب مسافرت و ادعیه مربوط به آن در سیزده فصل تدوین یافته که نسخه‌ای مخطوط از آن در کتابخانه ملک تهران نگاهداری می‌شود.^{۱۵۳}

پی نوشت‌ها:

- ۱- مجله آینه پژوهش، شماره ۲۳، ص ۲۸-۲۷.
- ۲- «زواره‌ای که دیده‌ام»، استاد سیدمحمد محیط طباطبایی، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال دوم، شماره اول.
- ۳- الذریعه الی تصانیف الشیعه، شیخ آقابزرگ تهرانی، ج ۴، ص ۲۷۰.
- ۴- علی اکبر دهخدا در کتاب لغت‌نامه، مدرس تبریزی در کتاب ریحانة الادب، ابوالفتح حکیمیان در کتاب فهرست مشاهیر ایران و ابوالقاسم قربانی در کتاب کاشانی‌نامه، دچار این خطا شده‌اند.
- ۵- نک: مجله آموزش و پرورش، سال دهم (۱۳۱۹ ش)، شماره‌های ۳ و ۴، مقاله «غیاث‌الدین جمشید کاشانی».
- ۶- مجله گوهر، سال ششم، شماره ۷، مهر ۱۳۵۷، مقاله‌ای درباره غیاث‌الدین جمشید کاشانی، محیط طباطبایی.
- ۷- مقدمه تفسیر گازر، میرجلال‌الدین محدث ارموی، چهارده مقاله و گفتار، دکتر سیدمحمدباقر حجتی، ص ۲۱۰؛ آینه پژوهش، شماره ۲۳، ص ۴۴-۴۴.
- ۸- مجله آینه پژوهش، شماره ۹، ص ۴۰.
- ۹- تطور حکومت در ایران بعد از اسلام، محیط طباطبایی.
- ۱۰- الذریعه، ج ۵، ص ۳۱۵.
- ۱۱- ریاض‌العلماء، ج سوم، ص ۵۲۲.
- ۱۲- مجله حوزه، شماره ۷۵، ص ۱۲۹-۱۲۷ و نیز نک: علما و مشروعیت دولت صفوی، سیدمحمدعلی حسینی‌زاده، ص ۱۰۲.
- ۱۳- ریاض‌العلماء، همان، ترجمه محمدباقر ساعدی، ج سوم، ص ۳۲۵.
- ۱۴- رجال کتاب حبیب‌السیرة، گردآورنده: دکتر عبدالحسین نوابی، ص ۲۶۱.
- ۱۵- امل‌الامل، شیخ حر عاملی، ج ۲، ص ۱۶۶؛ ریاض‌العلماء، ج سوم، ص ۳۴۷؛ روضات‌الجنات، خوانساری، ج ۴، ص ۱۹۲ و ۳۷۶؛ فوائدالرضویه، حاج شیخ عباس قمی، ص ۲۶۱-۲۶۰.
- ۱۶- فوائدالرضویه، ص ۳۴۵ و ۳۵۲.

بر لغات فصیحه عربیه مسطور بود و ارباب لهجه فرس از مطالعه آن مهجور به جهت عموم فایده بعضی از اخوان دینی و خلآن یقینی استدعا نمودند از فقیر حقیر کثیرالتقیر علی بن حسن الزواری احسن‌الله احواله و جعل بالخیر ماله که آن را مترجم گرداند به لغت ایشان اجابه لمسئولهم استعانه از حق سبحانه و تعالی جسته و استمداد از ارواح طیبه سیدالمرسلین و الائمه المعصومین صلوات‌الله علیهم اجمعین نموده، در آن شروع کرد بر ترتیب اصل که بعد از اتمام ان‌شاءالله الملك العلام مسمی خواهد بود به مفتاح النجاح والله الموفق والمعین و هو خالق الارواح و فائق الاصباح بقدر احتیاج دعای ضروری چندی که در آنجا مسطور نیست ایراد خواهد نمود به عون ملک معبود...»^{۱۵۴}

در این کتابخانه نسخه‌ای دیگر به شماره ۳۲۷۰: نستعلیق و تاریخ کتابت ۱۰۸۹ ق، نگاهداری می‌شود.^{۱۵۵}

در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی سه نسخه از مفتاح النجاح با مشخصات ذیل وجود دارد: شماره ۲۲۰: نسخ، عنوان و علامت‌ها شنگرفه ۱۴ سطر، ۱۹۶ برگ، تاریخ تحریر و نام کاتب نامشخص. شماره ۱۲۳۱: نستعلیق، تحریر در سوم شعبان سال ۹۷۴ ق، ۱۷ سطر، ۲۴۳ برگ. شماره ۳۵۴۶: نسخ، کاتب عبدالنبی بن حاجی صدر، ۱۹ شعبان ۱۰۶۱، ۲۱ سطر، ۱۳۲ برگ.^{۱۵۶}

در کتابخانه دانشگاه تهران جزو مجموعه اهدایی سید محمد مشکوه، نسخه‌ای به شماره ۱۶۵ (فهرست منزوی) و شماره کتابخانه (۹۶۷) با شناسنامه ذیل مضبوط است: نسخ، بدون نویسنده و تاریخ کتابت، خط و کاغذ به قرن یازدهم نزدیک است، برای ادعیه این نسخه اعراب‌گذاری شده، ۲۱ سطر، ۱۸۲ برگ.^{۱۵۷}

صاحب ریاض‌العلماء می‌گوید: «نسخه‌ای از آن را که بسیار پسنندیده ترجمه شده بود در شهر فراء دیدم.»^{۱۵۸} شیخ آقابزرگ تهرانی ضمن آن که به معرفی این اثر می‌پردازد می‌افزاید: «نسخه‌ای از آن در خزائن رضوی نگاهداری می‌شود و نسخه‌ای دیگر (فاقد تاریخ کتابت) در کتابخانه امیرالمؤمنین نجف می‌باشد.»^{۱۵۹}

۲۰- تحفة الدعوات:

رساله‌ای است در ادعیه اوقات سال به زبان فارسی که صاحب ریاض‌العلماء نسخه‌ای از آن را در شهر اردبیل مشاهده کرده است، شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز به معرفی اجمالی آن پرداخته است.^{۱۶۰}

۲۱- ترجمه الجعفریه:

رساله‌ای است در طهارت و آداب نماز که علی بن حسن زواره‌ای آن را با یک مقدمه، چهار باب و یک خاتمه تدوین کرده است. این کتاب را به اشتباه به استاد وی یعنی محقق کرکی نسبت داده‌اند.^{۱۶۱} در کتابخانه وزیر یزد در مجموعه‌ای به شماره ۲۲۸۴ رساله مذکور به نام علی بن حسن زواری مضبوط است.^{۱۶۲}

- ۱۷ - از کلینی تا خمینی، م جرفادقانی، ص ۱۰۳.
- ۱۸ - آینه پژوهش، شماره ۹، ص ۴۱.
- ۱۹ - چهارده مقاله و گفتار، ص ۲۳۴.
- ۲۰ - ادبیات فارسی بر مبنای تالیف استوری، ترجمه یو. ا. برگل، ج اول، ص ۱۶۳-۱۶۲.
- ۲۱ - آینه پژوهش، سال دوم، شماره نهم، ص ۳۹.
- ۲۲ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۵.
- ۲۳ - اعیان الشیعه سیدمحسن امین، ج ۸، ص ۱۸۶.
- ۲۴ - الکنی و الانقلابیه محدث قمی، ج دوم، ص ۲۷۴-۲۷۳؛
فوائد الرضویه ص ۲۷۵؛ هدیه الاحباب، ص ۱۶۵.
- ۲۵ - روضات الجنات میرزا محمدباقر موسوی خوانساری، الجزء الرابع، ص ۳۷۷-۳۷۶.
- ۲۶ - ریحانة الادب، ج ۲، ص ۳۹۳.
- ۲۷ - طبقات اعلام الشیعه، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ج ۴، ص ۱۵۲.
- ۲۸ - سبک شناسی، ملک الشعراى بهار، ج سوم، ص ۳۰۲.
- ۲۹ - تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، سعید نفیسی، ج اول، ص ۳۷۱.
- ۳۰ - نک: مقدمه دیوان مجمر؛ تطور حکومت در ایران بعد از اسلام، ص ۴۹-۴۸؛ مقاله «زواره‌ای که دیده‌ام»، مجله باستان شناسی و تاریخ سال دوم، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۶۶.
- ۳۱ - سخنرانی استاد محیط طباطبایی در برنامه مرزهای دانش درباره سیر ترجمه در ایران پنج شنبه سی‌ام تیرماه ۱۳۴۰ ش. شماره نوار ۱۹۸۹۰۰ متن این نوار توسط برادر فاضل و محقق ایشان جناب آقای سید عبدالعلی فناء توحیدی بر روی کاغذ پیاده شده است که نگارنده از آن استفاده کرده است.
- ۳۲ - مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی، دکتر ذبیح‌الله صفاء، ص ۱۲۱.
- ۳۳ - با توجه به این که
- ۳۴ - تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفاء، جزء سوم از جلد پنجم، ص ۱۶۲۵.
- ۳۵ - مقدمه تفسیر مواهب علیه دکتر سیدمحمدرضا جلالی نائینی؛ آینه پژوهش، شماره ۹، ص ۴۰ به نقل از کتاب مفسران شیعه، دکتر محمد شفیعی؛ هزار سال تفسیر فارسی، دکتر سیدحسن سادات ناصرى.
- ۳۶ - فهرست کتابخانه اهدایی سیدمحمد مشکوة به کتابخانه بزرگ دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، ج سوم (بخش سوم)، ص ۱۲۱۹-۱۲۱۸.
- ۳۷ - تاریخ ادبیات در ایران از عصر صفویه تا عصر حاضر، ادوارد براون، ترجمه دکتر بهرام مقدادی، ص ۳۶۴-۳۶۳.
- ۳۸ - مأخذ قیل، ص ۳۶۵.
- ۳۹ - تاریخ ادبیات در ایران، همان، ص ۱۴۵۸.
- ۴۰ - همان مأخذ، ص ۱۴۶۸.
- ۴۱ - نک: ترجمه المناقب مقدمه، علی بن حسن زواری، ج اول، ص ۳.
- ۴۲ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، فراهم آورنده: سیدعبدالله انوار، ج سوم، ص ۸۶، الذریعه، ج ۴، ص ۴۷۲.
- ۴۳ - طبقات اعلام الشیعه، ص ۵۵۰.
- ۴۴ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، محمدآصف فکرت، ص ۱۲۳ و ۶۲۸.
- ۴۵ - این نسخه را نگارنده شخصاً ملاحظه کرده و از روی آن یادداشت‌هایی برداشته‌ام.
- ۴۶ - فهرست هزار و پانصد نسخه خطی اهدایی رهبر معظم انقلاب به کتابخانه آستان قدس رضوی، رضا اسنادی، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ ش. ص ۷۲ و ۷۳.
- ۴۷ - فهرست کتب خطی کتابخانه حضرت آية الله العظمی مرعشی نجفی، ج هفتم، ص ۵۳.
- ۴۸ - همان، ص ۲۸۲.
- ۴۹ - همان، ج ۱۱، ص ۳۲۸.
- ۵۰ - همان، ج ۱۶، ص ۲۱۴.
- ۵۱ - همان، ج ۱۷، ص ۳۰۱.
- ۵۲ - فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، سیدعبدالله انوار، ج اول، ص ۱۱۲-۱۱۱.
- ۵۳ - همان، ج سوم، ص ۸۱-۸۲.
- ۵۴ - همان، ص ۸۶.
- ۵۵ - همان، ج ۵، ص ۳۷۶.
- ۵۶ - طبقات اعلام الشیعه، ص ۵۵۰.
- ۵۷ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به کوشش علی صدرايي خويي، ج ۳، ص ۱۸۴-۱۸۳.
- ۵۸ - همان، ص ۱۸۴.
- ۵۹ - همان، ص ۲۵۴-۲۵۳.
- ۶۰ - فهرست کتب اهدایی آقای سیدمحمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، علینقی منزوی تهرانی، ص ۳۷.
- ۶۱ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصاد دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه.
- ۶۲ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، دکتر محمود فاضل، ج سوم، ص ۹۳۴.
- ۶۳ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجداعظم قم، رضا اسنادی، ص ۸۲.
- ۶۴ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، رضا اسنادی، ج دوم، ص ۳۲.
- ۶۵ - یادداشت دست‌نویس محقق معاصر جناب آقای محمدحسن رجایی زفره‌ای به نقل از فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج اول (کتب خطی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی)، نگارش میروود سیدیونسی، چاپ

- تبریز، ۱۳۴۸ ش. ص ۲۷۷-۲۷۸.
- ۶۶ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدانی، دکتر جواد مقصودی همدانی، ص ۱۲؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان، انتشارات فرهنگ ایران زمین، زیر نظر ایرج افشار، تهران، ۱۳۵۳ ش. ص ۱۲۴۵.
- ۶۷ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، محمد شیروانی، ج اول، ص ۲۱۵ و ۲۲۱.
- ۶۸ - همان، ج دوم، ص ۴۶۵ و ۴۵۳.
- ۶۹ - دلیل‌المخطوطات، ج اول.
- ۷۰ - معجم مخطوطات الشیعه حول القرآن، قم، دارالقرآن الکریم، ص ۲۶.
- ۷۱ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، توفیق ه. سبحانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش. ص ۱۴-۱۵.
- ۷۲ - ریاض‌العلماء، ج سوم، ص ۴۶۷.
- ۷۳ - چهارده مقاله و گفتار، ص ۲۰۸.
- ۷۴ - «شیع (سیری در فرهنگ و تاریخ تشیع)» مقاله دکتر سیدمحمد مهدی جعفری، ص ۱۶۲.
- ۷۵ - فهرست کتب خطی کتابخانه حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج سوم، ص ۳۵۷.
- ۷۶ - روضة‌الابرار، فخرالدین علی‌بن حسن زواری، برگ آخر.
- ۷۷ - فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷.
- ۷۸ - الذریعه، ج ۱۱، ص ۲۸۵؛ تاریخ نجف اشرف و حیره عبدالحجة بلاغی (تهران ۱۳۲۸ ش.)، ص ۷۵؛ شناخت نهج‌البلاغه، محمود صلواتی، ص ۱۸۰؛ یادداشت‌های دست‌نویس جناب آقای محمدحسن رجایی زفره‌ای.
- ۷۹ - ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ص ۱۵۹.
- ۸۰ - الذریعه، ج ۱۳، ص ۳۵۳؛ روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۹؛ شرح صحیفه، چاپ اسوه، مقدمه، ص ۴۶.
- ۸۱ - دائره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۴۳۱، ذیل اربلی؛ مفاخر اسلام، ج ۴، ص ۲۳۴.
- ۸۲ - ریاض‌العلماء، ج سوم، ص ۴۶۶.
- ۸۳ - الذریعه، ج ۲۰، ص ۱۴۷؛ ج ۱۸، ص ۴۷؛ ج ۴، ص ۳۹.
- ۸۴ - یادمان سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی، تهران، اول و دوم خرداد ۱۳۷۹، گزیده سخنرانی‌ها، سخنرانی عبدالحسین حائری، تحت عنوان فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، ص ۲۲.
- ۸۵ - طبقات مفسران شیعه، ج دوم، عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، ص ۳۷۲.
- ۸۶ - ترجمه‌المناقبه متن چاپ شده، ج اول، مقدمه، ص ۲-۳.
- ۸۷ - تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، جزء سوم، ص ۱۴۶۸.
- ۸۸ - ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج اول، ص ۱۶۰، ج دوم، ص ۸۹۷.
- ۸۹ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۱۲۴، ۵۵۴ و ۶۲۸؛ ادبیات فارسی بر مبنای استوری، ج دوم، ص ۸۹۷؛ الذریعه، ج ۴، ص ۱۳۹؛ الغدیر، علامه امینی، ج ۵، ص ۴۵۱؛ دائره‌المعارف تشیع، ج دوم، ص ۵۶.
- ۹۰ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج دوم، ص ۴۰۶، ج سوم، ص ۲۷۴، ج ۲۱، ص ۱۳۵.
- ۹۱ - فهرست کتابخانه اهدایی سیدمحمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۳۵ ش. ج سوم، بخش سوم، ص ۱۲۱۹-۱۲۱۸.
- ۹۱ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، ج ۵، ص ۶۵.
- ۹۲ - آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر اول، جمعی از نویسندگان، قم، مهر، ۱۳۵۵ ش. ص ۱۲۷.
- ۹۳ - فهرست هزار و پانصد نسخه خطی اهدایی رهبر معظم انقلاب به کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۷۵.
- ۹۴ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج دانش پاکستان، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج ۴، ص ۱۹۶۱.
- ۹۵ - الذریعه، ج ۴، ص ۱۳۹.
- ۹۶ - ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۲، ص ۸۹۷.
- ۹۷ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، محمود فاضل، کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، بهمین ۱۳۶۳، ج اول، ص ۱۵۱-۱۵۰.
- ۹۸ - کشف‌الاحتجاج، نسخه خطی، علی‌بن حسن زواری، مقدمه مترجم.
- ۹۹ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۴۶۱.
- ۱۰۰ - فهرست کتابخانه اهدایی سیدمحمد مشکوة به دانشگاه تهران، ج سوم، بخش سوم، ص ۱۴۸۸.
- ۱۰۱ - مقاله «یکصد و پنجاه نسخه خطی»، رضا استادی، مجله نورعلم، دوره دوم، شماره چهارم.
- ۱۰۲ - ریاض‌العلماء، ج سوم، ص ۴۶۷.
- ۱۰۳ - الذریعه، ج ۵، ص ۳۱۵.
- ۱۰۴ - همان، ج ۲۵، ص ۸۸.
- ۱۰۵ - همان، ج ۲۳، ص ۱۷۷.

- ۱۰۶ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج سوم، ص ۲۶۱.
- ۱۰۷ - الذریعه، ج ۱۵، ص ۱۵۹.
- ۱۰۸ - مقاله «چهار کتاب ارزنده شیعی» محمدتقی دانش‌پژوه، مجله راهنمای کتاب سال هفدهم، شماره ۱۰ و ۱۱ و ۱۲، دی، بهمن و اسفند ۱۳۵۴ ش. ص ۷۰۷-۷۰۶.
- ۱۰۹ - دو ماهنامه کیهان اندیشه شماره ۵۵، ص ۱۸۹-۱۸۸.
- ۱۱۰ - روضات الجنات، ج ۴، ص ۴۰۷، مجله آینه پژوهش، شماره ۹، ص ۴۵.
- ۱۱۱ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۶.
- ۱۱۲ - روضات الجنات، ج ۲، ص ۲۶۳ و ۲۶۴.
- ۱۱۳ - الذریعه، ج ۱۸، ص ۳۶۲.
- ۱۱۴ - بررسی کتب خطی یا قدیمه، وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش. ص ۳.
- ۱۱۵ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۴۸۶.
- ۱۱۶ - فهرست نسخه‌های دو کتابخانه مشهد، کاظم مدیر شانه‌چی، عبدالله نورانی و تقی بینش، ص ۸۳۱.
- ۱۱۷ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، دکتر محمود فاضل، ص ۹۹۷.
- ۱۱۸ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج اول، ص ۳۹۳-۳۹۲؛ ج ۱۱، ص ۵ و ۶؛ ج ۱۲، ص ۱۶۸-۱۶۷؛ ج ۱۴، ص ۲۸۳؛ ج ۱۸، ص ۱۹۲.
- ۱۱۹ - فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا، تالیف محمدتقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انواری، ج اول، ص ۸۸.
- ۱۲۰ - یادداشت دست‌نویس استاد محقق جناب آقای مرتضی شفیعی اردستانی.
- ۱۲۱ - الذریعه، ج ۱۵، ص ۳۴۰؛ کتابنامه ائمه اطهار، ناصرالدین انصاری، ص ۲۳۳.
- ۱۲۲ - الذریعه، ج ۷، ص ۲۲۷.
- ۱۲۳ - همان، ج سوم، ص ۴۳۲.
- ۱۲۴ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۶.
- ۱۲۵ - الذریعه، ج ۱۷، ص ۱۰۳؛ ج ۲۰، ص ۴۷.
- ۱۲۶ - فهرست‌واره کتابهای فارسی، به کوشش احمد منزوی، ج اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش. ص ۴۴۸.
- ۱۲۷ - ادبیات فارسی بر مبنای تالیف استوری، ج دوم، ص ۷۳۴.
- ۱۲۸ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج ۷، ص ۲۹۲.
- ۱۲۹ - فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عبدالحسین حائری، تهران، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۳، فهرست نسخه‌های خطی، ج دوم، بخش اول، ص ۷۸۳ (به نقل از یادداشت آقای مرتضی شفیعی اردستانی، کتابنامه ائمه اطهار، ص ۳۳۰).
- ۱۳۰ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج ۴، ص ۲۵۵.
- ۱۳۱ - یادنامه حکیم لاهیجی، مقاله رسول جعفریان، ص ۵۳۰ به نقل از برگ ۵ نسخه خطی خلاصه المناقب.
- ۱۳۲ - نک: کشف الظنون، حاجی خلیفه، ج دوم، ص ۱۷۹۹.
- ۱۳۳ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۵۴۹.
- ۱۳۴ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد جامع گوه‌رشاد، دکتر محمود فاضل، ج ۴.
- ۱۳۵ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۸.
- ۱۳۶ - الذریعه، ج ۲۲، ص ۱۵۰.
- ۱۳۷ - ادبیات فارسی بر مبنای تالیف استوری، ج دوم، ص ۷۷۱-۷۷۰.
- ۱۳۸ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۸.
- ۱۳۹ - الذریعه، ج ۲۰، ص ۲۷۶.
- ۱۴۰ - روضات الجنات، ج ۴، ص ۳۷۷.
- ۱۴۱ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۲، ص ۳۰.
- ۱۴۲ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۵، ص ۳۱۸-۳۱۷.
- ۱۴۳ - مفتاح النجاح، نسخه خطی، مقدمه مؤلف، برگ دوم.
- ۱۴۴ - فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۵۴۹.
- ۱۴۵ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله مرعشی نجفی، ج اول، ص ۲۴۹-۲۴۸؛ ج چهارم، ص ۳۱؛ جلد نهم، ص ۳۳۹.
- ۱۴۶ - فهرست کتابخانه اهدایی آقای سیدمحمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج اول، علینقی منزوی، ص ۲۱۷.
- ۱۴۷ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۸.
- ۱۴۸ - الذریعه، ج ۲۱، ص ۳۵۶-۳۵۵.
- ۱۴۹ - ریاض العلماء، ج سوم، ص ۴۶۶؛ الذریعه، ج سوم، ص ۴۳۲.
- ۱۵۰ - الذریعه، ج ۴، ص ۹۴.
- ۱۵۱ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیر یزد، ج ۴، ص ۱۳۳۲.
- ۱۵۲ - الذریعه، ج ۲۰، ص ۳۱۹.
- ۱۵۳ - همان، ج ۲، ص ۳۴۲؛ ج ۲۴، ص ۱۵۸؛ فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملکه، ج ۵، ص ۲۰۵.